

Державний вищий навчальний заклад
“Українська академія банківської справи
Національного банку України”
Кафедра соціально-гуманітарних дисциплін

ФІЛОСОФІЯ

Частина 2 Філософські системи

Навчально-методичний посібник
для самостійного вивчення дисципліни

У 2 частинах

Для студентів усіх спеціальностей всіх форм навчання

Суми
ДВНЗ “УАБС НБУ”
2009

УДК 1(073)
Ф56

Рекомендовано до видання методичною радою Державного вищого навчального закладу “Українська академія банківської справи Національного банку України”, протокол № 4 від 05.12.2008.

Розглянуто та схвалено на засіданні кафедри соціально-гуманітарних дисциплін, протокол № 4 від 08.10.2008.

Укладач
кандидат філософських наук, доцент
О.П. Бойко

Рецензенти:
доктор філософських наук, професор
Сумського державного університету
В.М. Вандишев;
доктор філософських наук, професор
І.П. Мозговий

Відповідальний за випуск
кандидат філософських наук, доцент
А.О. Васюріна

Ф56 **Філософія.** Ч. 2. Філософські системи [Текст] : навчально-методичний посібник для самостійного вивчення дисципліни : у 2 ч. / [уклад. О.П. Бойко] ; Державний вищий навчальний заклад “Українська академія банківської справи Національного банку України”. – Суми : ДВНЗ “УАБС НБУ”, 2009. – 113 с.

Посібник підготовлений з урахуванням вимог Болонської декларації, відповідно до нової освітньо-професійної програми підготовки бакалавра. Метою видання є формування філософського світогляду, теоретичних і практичних навичок, які необхідні майбутньому фахівцю. Посібник містить типову навчальну програму курсу “Філософія”, комплекс навчально-методичного забезпечення до кожної теми курсу (плани занять та методичні рекомендації щодо їх підготовки, список додаткової та основної літератури, короткий термінологічний словник, питання для самостійного вивчення, теми рефератів, доповідей та повідомлень, контрольні питання, проблемні питання та питання для дискусій, тестові завдання), додатковий матеріал (питання для підготовки студентів до іспиту).

Призначений для студентів усіх спеціальностей всіх форм навчання.

УДК 1(073)

© ДВНЗ “Українська академія банківської справи
Національного банку України”, 2009

ЗМІСТ

<u>НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДИСЦИПЛІНИ</u>	4
<u>ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 3. Основні проблеми філософії (Онтологія.</u>	
<u>Гносеологія. Діалектика. Антропологія.</u>	4
<u>Тема 8. Філософська онтологія. Проблема буття</u>	4
<u>Тема 9. Проблема свідомості у філософії</u>	16
<u>Тема 10. Філософське вчення про розвиток</u>	29
<u>Тема 11. Теорія пізнання</u>	44
<u>Тема 12. Філософська антропологія</u>	57
<u>ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 4. Соціальна філософія</u>	68
<u>Тема 13. Суспільство як предмет філософського знання</u>	68
<u>Тема 14. Філософські проблеми економіки</u>	79
<u>Тема 15. Духовна життєдіяльність суспільства</u>	92
ПИТАННЯ ДО ІСПИТУ	100
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ	109

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДИСЦИПЛІНИ

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 3. ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ (ОНТОЛОГІЯ. ГНОСЕОЛОГІЯ. ДІАЛЕКТИКА. АНТРОПОЛОГІЯ)

Тема 8. Філософська онтологія. Проблема буття

План лекції

1. Проблема буття: історико-філософський огляд.
2. Буття як світ у цілому та його обумовленість (детермінація).
3. Структурна організація буття. Філософське поняття матерії.
4. Атрибути матерії та спосіб її існування.

Основні поняття: буття, небуття, природа, картина світу, об'єктивна реальність, суб'єктивна реальність, субстанція, матерія, рух, простір, час, розвиток, детермінізм, індетермінізм.

Методичні рекомендації

Якщо раніше мова йшла про предмет філософії, її основні функції, історичний розвиток та про її основні ідеї й концепції, то тепер ми приступаємо до вивчення основних теоретичних філософських проблем. Серед них найбільш фундаментальними і значущими є три проблеми: буття, людини, пізнання та проблеми суспільства. З проблеми буття ми починаємо тому, що, по-перше, вона історично була першою, справді філософською проблемою. Поставлена і своєрідно, по-філософськи, вирішена філософськими ж засобами. По-друге, усі інші проблеми певною мірою залежать від проблеми буття. Наприклад, питання про природу (тобто про походження й сутність) людини тісно пов'язане з питанням про її особливе буття, з питанням про повноту буття людини (життя, суб'єктивність, цінності, діяльність, норми моралі, ідеали та ін.).

1. Проблема буття: історико-філософський огляд. Учення про буття дістало назву "онтологія", а сама проблема буття стала однією з найголовніших у філософії. Становлення й розвиток філософії розпочалися власне з вивчення проблем буття.

Давньоіндійська, давньокитайська, антична філософії цікавилися насамперед онтологією, прагнули в межах своїх можливостей дати відповідь на питання: Як існує світ? Які особливості існування буття? Що є основою (першопричиною)

існування світу й людини? Філософські роздуми над цими питаннями дали можливість створити одну з перших філософських картин світу, визначити форми ставлення людини до навколишньої дійсності.

Поняття “буття” ввів у філософію давньогрецький філософ Парменід (V ст. до н.е.). Він вважав, що буття реально існує, воно є незмінним, однорідним та абсолютно непорушним. У світі немає нічого іншого, окрім буття. Парменід зазначав, що “буття є думка про буття, а думка про буття є саме буття”. Для нього буття – це те, що існує поза світом чуттєвих речей, що може бути предметом мислення, уможливленим. Надаючи буттю абсолютну значущість, Парменід думав, що воно має такі властивості: воно єдине і неподільне; воно ідеальне і має справжню досконалість; воно самодостатнє, тобто не вимагає ніяких зовнішніх причин і основ; воно вічне. Буття – це не тільки мислення, воно, як кажуть в філософії, лише уможливлене. Однак тут треба врахувати важливу особливість розуміння буття Парменідом: буття є думка, але не як людська суб’єктивність, а деяка знеособлена думка, яку можна співвіднести з таким важливим для духовної культури античності поняттям, як Логос, під яким спочатку мали на увазі загальний ідеальний закон, основу світу, його порядок і гармонію.

Платон відстоював протилежний погляд. Зокрема, він говорив, що справжнє буття – це світ ідей, які є істинними й незмінними. Геракліт вважав, що буття існує в єдності з небуттям, воно є плинним і змінним (наприклад, як вогонь, що є основою світу). Але незважаючи на розбіжності тлумачення, філософи античності під буттям мали на увазі все, що істинно існує, що є вічним і незмінним, і має причину в самому собі (само породжує себе). Середньовічні мислителі надавали онтології теологічного змісту, тобто ототожнювали поняття буття та Бога.

У матеріалізмі XVII-XVIII ст. буття ототожнювалося з природою, що водночас заперечувало саму онтологію. Згідно з позицією Е. Канта, не могло бути онтології як учення, незалежного від вчення про принципи пізнання, а це означало збіг онтології з пізнанням.

Наступні рішення філософських питань, пов’язаних з різними трактуваннями буття, призвели до формування онтології (філософського вчення про буття), де “буття” – базова філософська категорія.

Буття визначають зазвичай як філософську категорію для позначення всієї існуючої реальності. Буття – це все те, що якимось чином існує, це об’єкти, речі, явища, процеси, а також способи і типи існування. Таких способів виділимо три:

1. Дійсне існування, тобто реальність, яка, у свою чергу, поділяється на об'єктивну (світ матеріальних об'єктів і процесів) і суб'єктивну (світ людських почуттів, емоцій, бажань та ін.).

2. Можливе існування, що його допускають, наприклад, закони природи, але поки ще не виявлене в досвіді, експерименті (наприклад, передбачення існування нових елементарних часток).

3. Віртуальне існування, що знаходиться мовби “між” першими двома. Такий спосіб існування можна знайти тепер не тільки у світі елементарних часток (де він і був уперше зафіксований і описаний), але і більш доступним чином – наприклад, в інформаційно-комунікаційній мережі Інтернет, різноманітних комп'ютерних тренажерах та ін.

Онтологія вивчає не тільки різні способи існування, але й розмаїтість типів, об'єктів і процесів, які ми можемо назвати видами буття:

1. Буття речей (світ матеріальних об'єктів і процесів як природних, так і штучних).

2. Буття ідеального, духовного (Бог, числа, ідеї Платона, гегелівська абсолютна ідея та ін.).

3. Буття людини з усім багатством її внутрішнього світу і зовнішньою поведінкою. Цьому виду буття буде присвячено ряд тем в наступному, IV розділі нашого курсу.

4. Буття суспільства (соціуму). З ним пов'язане існування і динаміка таких об'єктів, як, наприклад, нація, держава, культура тощо, чому буде присвячений останній розділ нашого курсу.

5. Буття інформації. Цей вид буття (як і особливий спосіб віртуального існування) ми виділяємо, щоб підкреслити те нове в сучасному світі, що пов'язано з комп'ютерною революцією і її впливом на рішення засобів комунікації. Тут мається на увазі, наприклад, буття файлів у комп'ютері, сайтів чи електронних книг і газет в Інтернеті, гіпертекстів в інтернетівському кібернетичному просторі та ін.

Таким чином, концептуально різні тлумачення буття постають основою для класифікацій та оцінок різних філософсько-світоглядних позицій.

Отже, буття можна визначити, як розгорнуте розуміння простору не лише як фізичного, а й психологічного та соціально-історичного феномену, інакше буття залишилося б принципово безструктурним, не вміщеним у простір. Всезагальні зв'язки буття проявляються через зв'язки між одиничними і загальними відношеннями предметів та явищ світу.

2. Буття як світ у цілому та його обумовленість (детермінація). З буттям як одним із ключових понять онтології асоціюється також і поняття “світ”, що позначає, як правило, деяку

відносно замкнуту і самодостатню *цілісність*. З цим поняттям ми зустрічалися і раніше, починаючи буквально з першої лекції, під час обговорення теми світогляду. Тепер же настав час обговорити питання: чим же обумовлена ця цілісність? Яка природа різноманіття проявів світу (світ – один чи єдиний у своєму різноманітті)?

Перед філософами всіх часів і народів завжди поставало важливе онтологічне питання, без якого неможливо було побудувати цільного та раціонального світогляду: чи є буття деяким упорядкованим утворенням, або ж світ виступає не як цілісний Космос, а як бурхливий хаос? У міфології цей мотив боротьби хаосу та Космосу, божественного порядку та стихійного безпорядку світу звучить досить чітко.

Поняття дійсності як *зв'язного цілого* є основою концепції *детермінізму*. У рамках цієї концепції дійсність з'являється як закономірна і причинно обумовлена: будь-яка подія чи явище в принципі (нехай не зараз) можуть бути пояснені *раціональним способом*. Наприклад, підведенням під який-небудь закон природи. Протилежна ж концепція, прихильники якої віддають пріоритет чудесам, ірраціональному, надприродному, нез'ясовним (наприклад, на основі законів науки) явищам, називається, відповідно, *індетермінізмом*. Таким чином, детермінізм тісно зв'язаний з наукою, з ідеєю раціональності, у той час як індетермінізм – відповідно, з релігією. Тут мається на увазі її зв'язок з вірою в надприродне. Теологія ж, як раціоналізована частина релігії, цілком сумісна з детермінізмом.

Відзначимо, що концепція детермінізму застосовна не тільки до природи, але і до соціуму, тобто її прояв можна знайти й у соціальній філософії. Мається на увазі, наприклад, соціальний детермінізм у філософії історії Гегеля, що вплинув на таких видатних мислителів, як К. Маркс, А. Кожев, Ф. Фукуяма та ін.

Сучасний філософський і науковий детермінізм розглядає будь-яке явище як результат дії деяких причин, які призвели до його виникнення, оскільки і само це явище може досліджуватися як причина інших явищ. При цьому філософські позиції тут можуть значно відрізнятися одна від одної, особливо коли мова заходить про певні основи обумовленості світу. В одних філософів існування світу пов'язане з природними причинами, в інших творцями його є Бог або світовий розум.

До специфічних рис сучасної установки детермінізму можемо віднести:

1. Визнання об'єктивного характеру випадковості в природі й суспільстві. І воно не повинно протиставлятися необхідності, оскільки вони утворюють неподільну діалектичну єдність. Хаос і невизначеність є атрибутами самого буття і об'єктивною

онтологічною основою людської індивідуалізації, свободи й творчості, хоча останні містять у собі можливості безмірності та свавілля.

2. Поняття “детермінізм” ширше за поняття “причинність”, оскільки сюди включаються непричинні типи обумовлення.

3. Різні форми детермінації мають різне значення на різних рівнях світового буття. Так, значення цільової детермінації зростає від рівня до рівня, набуваючи особливого значення в людському бутті і в суспільстві. Функціональні та системні зв'язки виконують важливу роль на рівні екологічних систем.

4. Один і той же тип зв'язків по-різному виявляється на різних ступенях буття. Чим вищий цей ступінь, тим складніші і більш опосередковані типи зв'язків. Так, на рівні суспільних процесів системна детермінація не може бути відірвана від численних функціональних залежностей, від взаємодії елементів у системі, а також від причинних і цільових детермінант.

5. Причинні зв'язки, як головні у світовому бутті, мають нелінійний характер і, розглянуті в єдності з іншими системами детермінації, вимагають нелінійної (сценарної) логіки наукового дослідження як сучасного варіанта прояву діалектичного мислення.

Розглянемо основні зв'язки детермінації.

Поняття “причинні зв'язки” – центральне в детермінізмі. Воно означає детерміністський зв'язок між явищами, при якому одне явище (причина) за певних умов необхідності породжує інше явище (слідство). Головною ознакою причинних взаємозв'язків є, по-перше, очікуючий характер причини стосовно наступаючого слідства і, по-друге, те, що причинно-наслідкові відносини реалізуються у Всесвіті просторової й тимчасової безперервності. Речовина, енергія або інформація переносяться, змінюються при взаємодії з іншим об'єктом, що є чинником виникнення нових явищ і предметів на різних рівнях буття. Істотне значення мають якісна і кількісна специфіка інформації, швидкість її передачі і характер сприймаючого об'єкта. Звідси впливає розуміння різноманіття об'єктів причинного зв'язку і, відповідно, форм детермінації.

Найважливішим типом зв'язків є також функціональний (або кореляційний) зв'язок явищ. Тут немає відносин субстанціального народження, а є взаємна кореляція і взаємовплив явищ або предметів. Це може бути тимчасова кореляція типу ритмічної зміни дня і ночі, річних, дванадцятирічних, шістдесятирічних, шестисотрічних та інших. Це може бути просторова кореляція типу відносин асиметрії. Вельми важливе значення мають кореляційні залежності, скажемо, спілкування студентів усередині студентської групи; корелятивна рухова активність рук людини та інше.

3. Структурна організація буття. Філософське поняття матерії.

Буття, субстанція, матерія, природа. Ці поняття знаходяться в одному значеннєвому ряді мови онтології. Під субстанцією мають на увазі основу буття. У філософії розглядають як матеріальну (першоречовина Мілетської школи, атоми Демокрита, матерія французьких

матеріалістів XVIII ст. та ін.), так і ідеальну субстанцію (ідеї Платона, монади Лейбніца, абсолютна ідея Гегеля тощо). Отже, матерія – це одна із субстанцій. Природу також можна розглядати як одну із субстанцій (наприклад, як це спостерігається у Б. Спінози), припускаючи матеріальну основу, що забезпечує життя людини (гідро-, атмо- і біосфера). Хоча у філософії, як відзначалося раніше, використовують поняття “природа” і в іншому значенні – як синонім слів “походження” й “сутність”. У такому значенні це поняття вживається, наприклад, у назві знаменитого трактату давньогрецького філософа Лукреція Кара “Про природу речей”.

Взагалі, поняття матерії має конкретний зміст і охоплює більш вузький пласт об’єктів у порівнянні з категорією буття. Студенти повинні звернути увагу, що поняття “матерія” проходило складний шлях, постійно уточнювалось, поглиблювалось, відображало рівень розвитку пізнання людиною світу. Тут доречно згадати уявлення про матерію в Мілетській школі, матеріалістичну позицію Демокрита, відкриття у другій половині XIX ст. нового виду матерії (поля), яке, на відміну від речовини, не можна безпосередньо відчувати, зважити. На початку XX ст. було доведено, що атом має складну будову і що закономірності в мікросвіті істотно відрізняються від звичних нам законів макросвіту, світу земних масштабів і таке інше.

Різноманіття видів матерії можна розглядати в рамках різних підходів. Так, один з них базується на наявності двох фундаментальних видів матерії – речовини й поля. Відповідно до новітніх наукових уявлень, до цієї пари варто приписати вакуум – точніше, його збуджений стан, що відповідальний за виникнення нашого Всесвіту. Другий підхід виходить з масштабного розрізнення: матеріальний світ поділяється на мікросвіт (світ клітин, молекул, атомів, ядер “елементарних частинок”), макросвіт (світ земних масштабів) і мегасвіт (світ космічних масштабів – зірок, галактик, метagalactic та ін.). Третій, генетичний підхід, передбачає врахування фактора часу. Відповідно до цього підходу виділяють неживу матерію, живу і соціально організовану матерію.

Отже, матерія – це філософська категорія, яка відображає загальні універсальні властивості навколишнього світу. Вона існує лише в різноманітті конкретних об’єктів, через них, а не поряд з ними. У цьому визначенні підкреслюється, що об’єктивна реальність існує незалежно від свідомості (первинна щодо неї) і є джерелом наших знань

(відображається нашою свідомістю). Матерія має атрибутивні властивості:

- абсолютність (вона єдина об'єктивна реальність, яка є причиною для самої себе, вона вічна, незнищенна);
- невичерпність різноманітності матеріального світу;
- системно-структурна упорядженість матерії.

4. Атрибути матерії та спосіб її існування. У попередньому питанні ми з'ясували філософське розуміння матерії та підійшли до думки, що світ не є однозначним та незмінним. Він постійно розвивається, тому потрібно з'ясувати, що таке розвиток.

Розвиток – це зміна матеріального й духовного світу, його перехід від старого до нового. Розвиток має такі властивості: незворотність, спрямованість, закономірність. Розвиток – універсальна властивість Всесвіту. Це саморух світу. А саме відтворення можливе тільки тоді, коли йому передуює рух, зміна, бо без цього взагалі не може бути самовідтворення, розвитку.

Рух, зміна – це внутрішньо пов'язана єдність буття й небуття, тотожності й відмінності, стабільності і плинності того, що зникає, з тим, що з'являється.

Водночас зміна і є не що інше, як рух матерії. Такий підхід дозволяє подолати метафізичне зведення руху до механічного переміщення і одночасно розкрити його всезагальність. Також принциповим є твердження про нерозривний зв'язок руху і матерії: матерія немислима без руху, як і рух поза матерією. Звідси випливає, що рух є чимось важливішим, ніж властивість матерії, він розкриває сам спосіб її існування, який полягає в безперервній зміні.

Отже, світ, який відображає людина, знаходиться в постійному русі та розвитку. Немає жодної матеріальної системи, яка могла б знаходитись у стані абсолютного спокою (на відміну від відносного спокою). Тобто, рух є засобом існування матерії. Форми та види руху різноманітні. Вони пов'язані з рівнями структурної організації суцього. Кожній з форм руху притаманний певний носій – субстанція.

За характером субстрату (того, що рухається) розрізняють такі *форми руху матерії*:

- а) механічну форму (наприклад, переміщення тіла під дією сил) вивчає така наукова дисципліна, як механіка;
- б) фізичну (взаємодія та рух полів і частинок, є взаємоперетворення тощо) вивчають у циклі фізичних наук;
- в) хімічну (взаємоперетворення речовин у процесі хімічних реакцій), що вивчається хімічними науками;

г) біологічну (комплекс рухів, що забезпечують можливість життя як особливого способу існування високоорганізованих природних об'єктів), що вивчається в системі біологічних наукових дисциплін;
г) соціальну (зміни стану суспільства, культури, світова історія та ін.), що, відповідно, вивчається соціально-гуманітарними науками.

Обговорюючи філософські проблеми руху як атрибута буття, не можна обійти питання про природу того, що рухається.

Отже, ми знаємо, що всі тіла мають певну довжину, ширину, висоту. Вони так чи інакше розміщені один відносно одного, складають частину тієї чи іншої системи. *Простір* є формою координації співіснуючих об'єктів, стану матерії. Сутність його полягає в тому, що об'єкти розміщені один за одним і знаходяться в певних кількісних відношеннях. Порядок співіснування цих об'єктів та їх станів утворює структуру простору.

Явища характеризуються тривалістю існування, послідовністю етапів розвитку. Процеси відбуваються або одночасно, або один раніше чи пізніше іншого. Це означає, що тіла існують і рухаються в часі. Час – це форма координації об'єктів, що змінюються. Порядок зміни об'єктів та їх станів утворюють структуру часу.

Просторово-часові характеристики має будь-яке явище буття світу. Якщо простір є найзагальнішою формою сталості, збереження змісту об'єктивної реальності, то час – це форма його розвитку, внутрішній ступінь його існування та самознищення.

Категорії “простір” і “час”, як і категорії “матерія” та “рух”, дуже важливі і значущі для розвитку науки і матеріалістичного світогляду.

Підсумовуючи дане питання, студенти повинні відмітити, що простір та час обумовлені матерією як форма своїм змістом, а кожен рівень руху матерії характеризується своєю просторово-часовою структурою. Загальні властивості простору й часу набувають специфічного вигляду залежно від природи систем: чим складнішим є той чи інший об'єкт, тим складніші його властивості і форма його існування. Особливо принципових відмінностей набувають соціальні види простору і часу.

Термінологічний словник

Буття – філософська категорія для позначення реально існуючої, стабільної, об'єктивної, вічної, безмежної субстанції, що містить у собі все суще.

Детермінізм – філософське вчення про об'єктивний закономірний взаємозв'язок і взаємозумовленість явищ природи, суспільства та людської психіки й волі. Протилежною філософською концепцією є індетермінізм – заперечення причинної зумовленості явищ у світі.

Закон – це об'єктивний, суттєвий, необхідний, стійкий загальний зв'язок матеріальних і духовних явищ, що визначає характер і спрямованість руху та розвитку. Поняття “закономірність” ширше, ніж закон. Якщо закон чітко виявляється в конкретних умовах, то закономірність – це взаємозв'язок низки законів.

Матерія – філософська категорія для позначення об'єктивної реальності (чуттєво-предметного світу), що так чи інакше впливає на людину й викликає відчуття.

Небуття – стан абсолютного ніщо, межа, за якою певний предмет ще не існує або вже не існує.

Простір – одна з основних об'єктивних форм існування матерії. Поняття простору характеризує розташування матеріальних об'єктів відносно один одного, визначає протяжність тіл та їх співіснування.

Розвиток – найвищий тип руху, завдяки якому проходить незворотна спрямована зміна матеріальних та ідеальних об'єктів від одного якісного стану до іншого, від старого до нового.

Рух – спосіб існування матерії, її узагальнений атрибут. Рух – це будь-яка зміна у природі та суспільстві. Матерії без руху не існує, оскільки не існує й руху без матерії.

Синергетика – одна з альтернативних діалектиці теорій розвитку, науковий напрям, який вивчає зв'язки між елементами структури, підсистеми, що створюються у відкритих системах завдяки інтенсивному обміну речовини та енергії з довколишнім середовищем у нерівномірних умовах.

Субстанція – філософська категорія для позначення кінцевої мети всіх багатогранних виявів явищ природи та історії; дещо відносно стійке, що існує саме по собі й не залежить ні від чого іншого.

Час – одна з основних об'єктивних форм існування матерії. Час характеризує тривалість існування процесів та явищ, послідовність зміни стану в розвитку матеріальних систем. Характеристикою часу є його незворотність, він спливає від минулого через сучасне до майбутнього.

Питання для самостійного вивчення

1. Проблема буття в західноєвропейській філософії Нового часу.
2. Моделі та типи реальності.

Теми рефератів

1. Світ та форми його освоєння.
2. Проблематичність людського буття.

3. Людина у Всесвіті.
4. Еволюція уявлень про матерію.
5. Концепція енергетизму та її філософський зміст.
6. Сутність редукціонізму та його прояви.
7. Основні філософські концепції простору і часу.
8. Культурний простір і час як форми буття людини.

Питання для контролю та самоперевірки знань

1. Як формуються уявлення про світ?
2. Що таке онтологія?
3. Який основний зміст буття як філософської категорії?
4. Як розуміли буття в античній (Пармені) і середньовічній філософії?
5. Які характеристики буття пропонує сучасна філософська думка?
6. Які основні форми буття?
7. Що таке буття людини? Які основні прояви буття духовного?
8. Що таке субстанція?
9. Опишіть уявлення про світ як про єдине ціле.
10. Опишіть різноманіття зв'язків у світі.
11. У чому полягає внесок науки і філософії в розвиток наших уявлень про детермінізм?
12. Яке співвідношення між поняттями “матерія”, “природа”, “субстанція”?
13. Чим категорія “матерія” відрізняється від категорії “буття”?
14. Які форми руху матерії ви знаєте? Опишіть їхній взаємозв'язок і дайте оцінку редукціонізму (механіцизму).
15. Які властивості простору і часу ви знаєте?
16. Обґрунтуйте нерозривний зв'язок матерії і руху.

Проблемні питання та питання для дискусій

1. Що таке буття як об'єктивна і суб'єктивна реальність? Чи є реальність, крім об'єктивної і суб'єктивної реальності?
2. Як і чому у філософії виникла проблема буття?
3. Як, на вашу думку, більш правдоподібно уявляти світ: як Космос чи як Хаос? Чому саме так? Аргументуйте свою відповідь.
4. Дайте характеристику моделям буття.
5. Що означає “життя як особливий тип реальності”?
6. Які існують проблеми створення цілісної картини світу?
7. Світ як єдине ціле: у чому сутність позиції релігії з цього питання і сутність позиції філософії?
8. Чи розрізняєте ви причинні та функціональні зв'язки? Аргументуйте свою відповідь, наведіть конкретні приклади.
9. Як витлумачувався причинно-наслідковий зв'язок лапласівським детермінізмом? У чому обмеженість такого тлумачення?

10. У філософському тексті зустрілася така фраза: “Поза випадковістю неможливо зрозуміти життя людини в часі”. Як ви розумієте це висловлення?
11. Як ви розумієте співвідношення необхідності й випадковості в концепції детермінізму?
12. Чи сумісна концепція буття Парменіда з детермінізмом?
13. Наведіть приклад прояву індетермінізму.
14. Які поняття з концепції детермінізму ви використовували б при описі:
 - а) руху планет;
 - б) метеорологічних прогнозів;
 - в) розпаду радіоактивної речовини?
15. Наведіть аргументи на користь єдності світу з боку:
 - а) матеріалізму; б) ідеалізму; в) релігії; г) науки.
16. Чи сумісні, на вашу думку, детермінізм і свобода волі? Аргументуйте свою відповідь.
17. Спростуйте чи доведіть наявність причинного зв’язку між такими явищами: а) день і ніч; б) падіння економіки і зростання злочинності; в) матеріальний достаток людини і рівень його духовної культури.
18. Чи може одне і те ж явище за різних умов і відносин бути як необхідним, так і випадковим? а) так; б) ні. Обґрунтуйте свою думку.
19. Чи існує єдність у нашому винятково різноманітному світі? Якщо так, то в чому сутність цієї єдності? На чому вона заснована?
20. Чи можлива різна філософська інтерпретація сутності буття?
21. Чи згодні ви з тим, що “випадкове – значить безпричинне”?
22. Яке співвідношення між поняттями “причинність” і “детермінізм”?
 - а) збігаються;
 - б) не мають нічого спільного;
 - в) збігаються частково;
 - г) одне з них є окремим випадком іншого.

Тестові завдання

1. Що означає поняття “матерія”?
 - а) матерія є постійна можливість відчуття;
 - б) матерія – фундаментальна похідна категорія філософії для визначення об’єктивної реальності, яка дана нам у відчуттях;
 - в) матерія є лише символ, що відображає відчуття різних почуттів;
 - г) матерія є абсолютно незмінна субстанція.
2. Які основні властивості руху матерії?
 - а) матерія рухається (змінюється) за божою волею;
 - б) рух є зміна взагалі, спосіб існування матерії;

- в) всі речі знаходяться в русі, але існує першопричина (Бог), який не потребує того, щоб його приводили в рух.
3. Вкажіть, які з нижченаведених тверджень є істинними, а які – хибними:
- а) рух, простір, час, закони природи є матерією;
 - б) рух, простір, час, закони природи матеріальні;
 - в) рух, простір, час, закони природи ідеальні, оскільки ці поняття створені нашим розумом.
4. Що означає час як філософська категорія?
- а) час існує не в самих речах, а тільки в мисленні;
 - б) час є спосіб руху, тому що ми зображуємо в русі те, що відбувається раніше чи пізніше, чи послідовність?
 - в) час відображає координацію об'єктів, які змінюють один одного в одному й тому ж місці просторів.
5. Що характеризує простір як філософську категорію?
- а) для простору як форми буття матерії притаманні такі властивості, як протяжність, структурність, що існують у взаємодії;
 - б) простір – не реальність світу речей, а спосіб, за допомогою якого ми сприймаємо речі;
 - в) простір не належить до фундаментальних категорій, оскільки не володіє їх основними властивостями, а проходить через всі шари реального світу. Він обривається біля духовного буття.
6. До яких видів буття належить існування (буття) таких об'єктів:
- а) біль; б) держава; в) число; г) мета; ґ) атом; д) комп'ютер; е) стіл; є) файл; ж) сон?
7. До якої (об'єктивної чи суб'єктивної) реальності належать такі явища? Відповідь обґрунтуйте:
- а) відчуття важкості;
 - б) судження “Місяць – це природний супутник земної кулі”;
 - в) архітектурний простір;
 - г) вакуум;
 - ґ) простір-час;
 - д) аморальний вчинок;
 - є) категорія “матерія”;
 - ж) кризи – економічна, політична, духовна;
 - з) первинність матерії.
8. До яких світоглядних позицій належать дані висловлення:
- а) все – творіння боже;
 - б) все є атоми і порожнеча;
 - в) об'єктивна реальність;

- г) речі – це комплекс відчуттів;
г) світ єдиний, тому що я його таким відчуваю, таким мислю.
9. Вияснити світоглядну позицію кожного з авторів визначення матерії:
- а) матерія – це все те, що нас оточує і не залежить від нас;
 - б) все побудовано з матерії;
 - в) матерія – це атоми та порожнеча;
 - г) матерія – це постійна можливість відчуттів;
 - г) матерія – це вигадка атеїстів;
 - д) матерія – це реальність.
10. До якої (об’єктивної чи суб’єктивної) реальності належать дані явища (відповідь обґрунтуйте):
- а) відчуття важкості;
 - б) судження “Місяць – це природний супутник земної кулі”;
 - в) архітектурний простір,
 - г) вакуум;
 - г) простір-час;
 - д) аморальний вчинок;
 - е) категорія “матерія”;
 - є) кризи – економічна, політична, духовна;
 - ж) первинність матерії.
11. М. Бердяєв писав, що “проблема часу – основна тема людської долі”. Як ви думаєте, чи є актуальною ця ідея на сьогодні?
12. На семінарі було висловлено судження про те, що фізика відкрила не тільки “частинки”, а й “античастинки”. Мабуть, правомірно говорити про існування “атомів” та “антиатомів”, “речовини” та “антиречовини”, “матерії” та “антиматерії”. В якому пункті це судження з правильного перетворилось на хибне і чому?
13. Проаналізуйте дані висловлювання:
- а) спокій та рух – це два незалежні стани речей;
 - б) спокій є внутрішнім моментом руху, однією з його характеристик;
 - в) рух – абсолютний, спокій – відносний;
 - г) спокій – абсолютний, рух – відносний;
 - г) рух абсолютний і в той же час відносний.
- Які з цих висловлювань слід визнати правильними?

Література: основна [1; 4; 5; 11; 18; 22; 25; 28-30; 34];
додаткова [1; 8; 20; 56; 61].

Тема 9. Проблема свідомості у філософії

План лекції

1. Свідомість як філософська категорія.

2. Проблема виникнення свідомості.
3. Структура свідомості.
4. Свідомість і мова.
5. Самосвідомість.

Основні поняття: духовне життя, ідеальне, інформація, відображення, психіка, свідомість, дух, душа, мова, несвідоме, самосвідомість, мислення, пам'ять.

Методичні рекомендації

1. Свідомість як філософська категорія. Проблема свідомості завжди привертала пильну увагу філософів, бо визначення місця і ролі людини у світі, специфіки його відносин з навколишньою дійсністю припускає з'ясування природи людської свідомості шляхом аналізу свідомості як специфічно людської форми регуляції і управління взаємодією людини з дійсністю. Ця форма характеризується насамперед виділенням людини як своєрідної реальності, як носія особливих способів взаємодії з навколишнім світом з урахуванням управління ним.

Таке розуміння природи свідомості припускає дуже широкий спектр питань, які є предметом дослідження не тільки філософії, але й спеціальних гуманітарних і природних наук: соціології, психології, мовознавства, педагогіки, фізіології вищої нервової діяльності, а в даний час і семіотики, кібернетики, інформатики. Розгляд окремих аспектів свідомості в рамках цих дисциплін завжди спирається на певну філософсько-світоглядну позицію в трактуванні свідомості. З другого боку, розвиток спеціальних наукових досліджень стимулює розробку і поглиблення власне філософської проблематики свідомості. Так, скажімо, розвиток сучасної інформатики, створення "мислячих" машин, пов'язаний з цим процес комп'ютеризації людської діяльності примусили по-новому розглянути питання про сутність свідомості, про специфічно людські можливості в роботі свідомості, про оптимальні способи взаємодії людини і його свідомості з сучасною комп'ютерною технікою. Гострі і актуальні питання сучасного суспільного розвитку, взаємодії людини і техніки, співвідношення науково-технічного прогресу і природи, проблеми виховання, спілкування людей та ін. Іншими словами, всі проблеми сучасної суспільної практики виявляються органічно пов'язаними з дослідженням свідомості.

Ще донедавна духовне життя як одна із сутнісних характеристик людини фактично зводилося до свідомості. Проте свідомість як психічне життя в цілому не адекватне духовному життю, оскільки воно не зводиться до внутрішнього стану людини, а проявляється в її

вчинках, діяльності. Духовне життя – це сам процес життя, а не лише психічне його переживання.

Проблема свідомості – одна з самих складних та загадкових. Пізнати, описати свідомість дуже важко, тому що вона не існує як окремий предмет або річ. Нам все дано завдяки свідомості: вона завжди присутня в кожному нашому образі сприйняття, вона миттєво приводить у зв'язок наші відчуття, до речі, без нашої на те згоди та контролю. Вона миттєво пов'язує, співвідносить те, що людина побачила, почула, і те, що вона при цьому відчула та пережила.

Свідомість

неможливо “витягнути” з цього змістовного зв'язку, тому що поза ним вона не існує.

Розглядаючи перше питання, цікаво простежити, як в історії філософії розвивалося уявлення про свідомість. В *античній філософії* свідомість була причетна до розуму, який є космічним, і поставала як узагальнення дійсного світу. Розум – синонім універсальної закономірності, визначався Гераклітом терміном “логос” (під яким мали на увазі слово, думку та сутність самих речей). Цінність людського розуму визначалася ступенем його залучення до цього логосу – об'єктивного світопорядку.

У *середні віки* свідомість трактувалася як надсвітовий початок (Бог), який існує до природи і створює її з нічого. Розум при цьому тлумачився як атрибут Бога, а за людиною залишалася лише крихітна “іскорка” всюди проникаючого полум'я Бога. У надрах християнства виникає ідея активності душі, до того ж у поняття душі включається і свідомість.

Матеріалістичні традиції були присутні і в античну епоху, і в Середньовіччі, але вони не були послідовними. Так, арабомовні мислителі Середньовіччя Разі та Ібн-Сіна, а також англійський філософ Іоанн Дунс Скот висунули вчення про те, що вся матерія, враховуючи й неживу, мислить. Цей напрямок отримав у філософії назву “тілозоїзм”. У філософії Нового часу на розробку проблеми свідомості найбільший вплив мав Р. Декарт. Висуваючи на перший план самосвідомість, він розглядав свідомість як внутрішнє споглядання суб'єктом змісту свого власного внутрішнього світу. Душа, за Декартом, тільки мислить, а тіло тільки рухається. У XVIII ст., спираючись на досягнення фізіології та медицини того часу, французькі матеріалісти (особливо Ламетрі) обґрунтували положення про те, що свідомість є особливою функцією мозку.

Німецький класичний ідеалізм (Кант, Гегель) виявив різні форми організації свідомості, її активність, історизм, діалектику чуттєвого та логічного, індивідуального та соціального.

Значну увагу проблемі свідомості приділяли представники *діалектичного матеріалізму*. Вони послідовно обґрунтували положення про первинність матерії, показали, що свідомість ґрунтується на матерії, але не на будь-якій, а лише на високоорганізованій (на людському мозку), продукту природного та суспільного розвитку, висунули принцип відображення. Початковим пунктом в аналізі свідомості є гносеологічне визначення свідомості як суб'єктивної реальності, яка залежить від об'єктивної реальності. У суб'єктивній реальності свідомість визнається як духовне, ідеальне. Але це протиставлення впливає зі спільної основи, яка виявляється у самому способі існування матерії.

Буття людини у світі завжди пов'язане з свідомістю, “пронизане” нею. Не існує людського буття без свідомості, незалежно від тих або інших його форм. Інша справа, що реальне буття людини, її відносини з навколишньою соціальною і природною дійсністю виступають як система, усередині якої свідомість є специфічною умовою, засобом, передумовою, “механізмом” вписування людини в цю цілісну систему буття. Буття людини постійно виходить за межі свідомості як ідеального плану, програми дії, виявляється багатше за зміст початкових уявлень свідомості. Разом з тим це розширення “битійного горизонту” здійснюється в діяльності, яка стимульована і керується свідомістю.

Найпершою *ознакою свідомості* вважається її властивість бути суб'єктивною реальністю, що свідчить про те, що її формоутворення позбавлені предметних властивостей. Загальною ж формою існування свідомості як суб'єктивної реальності вважається ідеальне, найважливішими якостями якого є непротяжність і неречевість; змістова схожість образу і сполученого з ним предмета; здатність образу ставати одиницею суб'єктивного світу людини та інформувати його про об'єктивні сутності й явища. Через ідеальне суб'єкт являє собою й для себе будь-яку іншу реальність. Він її усвідомлює через цілісний образ або знання, або передбачення загального руху подій. Відбувається це в процесі реалізації людиною свого способу буття, зміст якого становить предметно-перетворююча діяльність (практика). Трудова діяльність, трудовий колектив – ось основа, на якій розвивалося суспільство та свідомість людини. Перш ніж приступити до реалізації своїх матеріальних потреб, які призведуть до певного матеріального результату, людина повинна осмислити ці потреби, перетворити їх на ідеальне. У процесі ж практичної реалізації цих потреб вони з ідеальної форми існування перейдуть у матеріальну.

Таким чином, одна з головних функцій свідомості полягає в тому, щоб забезпечити здійснення людиною предметно-перетворюючої

діяльності, тобто праці. Без подвоєння в ідеальній формі речей і ситуацій неможливе цілепокладання, тобто визначення заздалегідь такого стану дійсності, яке необхідно досягнути в результаті діяльнісного відношення суб'єкта до дійсності. Таким чином, ідеальне – це те, чого в самій природі не існує, але що конструюється людиною відповідно до її потреб, інтересів, мети, що підлягає реалізації на практиці.

Важливою ознакою свідомості є її активність. Іншими словами, свідомість виявляє себе як активна, творча сила суб'єкта. Здатність до цілепокладання – специфічно людська здатність, яка становить кардинальну характеристику свідомості. В основі цілепокладаючої діяльності людини є незадоволеність світом і потреба змінити його. У свідомості людей виникають і правильні, й ілюзорні уявлення. Думка рухається і за готовим шаблоном, і прокладає нові шляхи, заперечує усталені норми, відкидає їх. Отже, свідомість має здатність до новаторства, творчості.

2. Проблема виникнення свідомості. В історико-філософському процесі проблема буттєвих коренів свідомості, її найважливіших ознак, властивостей та функцій, а головне, походження свідомості набула найрізноманітніших тлумачень. Остаточного розв'язання проблеми виникнення свідомості, її джерел філософія, а також і наука, дати не можуть.

У з'ясуванні *природи свідомості* існують різні підходи. Ідеалісти активним началом матерії вважали свідомість, наділяючи її надприродними, надматеріальними рисами. У результаті свідомість наділялася якістю самостійного, незалежного субстанціонального існування, що врешті-решт призводило до її обожнювання. Позитивним моментом такого підходу є те, що людська свідомість зводиться до чогось абсолютного, вищого, не обмежується аспектами існування людини, специфікою її виживання. Адже будь-який матеріальний процес: створення продукту чи закономірність зовнішніх щодо людини зрушень – є втіленням її вмінь, навичок, знань, тобто духовне освоєння, що супроводжується опредметненням у вигляді конкретних речей чи модельованих зв'язків фрагментів дійсності.

Представники вульгарно-матеріалістичних концепцій зосереджують свою увагу на виявленні зв'язку свідомості з матеріально-речовим субстратом і зводять свідомість до тих же речових *змін*, тільки іншого типу (наприклад, процес мислення уподібнюється виділенню жовчі, яка виробляється печінкою; в кінцевому підсумку характер думок визначає їжа, яка впливає через хімізм крові на мозок та його роботу).

Важливим джерелом свідомості є соціокультурне середовище, загальні поняття, етичні настанови, правові норми, нагромаджені суспільством знання тощо. До наступного джерела свідомості належить увесь духовний світ індивіда, його власний життєвий досвід і переживання.

Особливу увагу слід звернути на таке джерело свідомості, як мозок, який постає мікроструктурою природної системи, що складається з безлічі нейронів, їхніх зв'язків і забезпечує на клітинному (або клітинно-тканинному) рівні організації матерії здійснення загальних функцій свідомості. При цьому слід зауважити, що відношення мозку і змісту свідомості – це не відношення причини і наслідку, а відношення органа, матеріального субстрату і його функції.

Суттєвим чинником виникнення свідомості можна вважати і космічне інформаційно-змістове поле, однією з ланок якого є свідомість індивіда. Принципова спорідненість процесів свідомості з усім багатством космічних явищ та процесів проявляється, зокрема, у здатності нашої свідомості прийняти у свій зміст та “розуміти те, що відбувається у космосі, яким би віддаленим воно не було від реальних потреб людини”. Отже, можна зробити висновок, що при формуванні змісту свідомості всі зазначені джерела свідомості взаємопов'язані. При цьому зовнішні джерела відбиваються через внутрішній світ людини, хоч і не все, що поступає ззовні, включається у свідомість.

Марксистська концепція походження свідомості пов'язує питання про її сутність та генезис з розглядом матерії, здатної до саморуху і саморозвитку. Такий підхід зумовив можливість пояснити природу свідомості як властивість високоорганізованої матерії, як вищу форму її атрибутивної властивості – *відображення*.

Сьогодні акцентується увага на значенні інформації. Будь-яка реальна взаємодія живих істот, зокрема і людини з навколишнім світом, припускає використання інформації про цей світ як засобу регуляції і управління власною поведінкою, що забезпечує адекватні зв'язки з дійсністю. Активність всього живого, що є його атрибутивною, необхідною ознакою, що відрізняє живу природу від неживої, органічно пов'язана з використанням інформації, яка є обов'язковою умовою і передумовою цієї активності.

Інформація, проте, не є ні речовиною, ні енергією, ні взагалі якою-небудь особливою субстанцією. Вона цілком втілена в якихось матеріальних речовинних або енергетичних явищах, які є її носіями. Інформація не може існувати без цих носіїв, хоча вона і відрізняється від їх матеріального субстрату. Таким чином, сама можливість такого

специфічного явища, як інформація, повинна мати свої підстави в певних властивостях матеріальних реалій, що забезпечують втілення інформації в їх речовинному або енергетичному субстраті. Ці властивості пов'язані з природою матеріальної взаємодії. Всі явища, об'єкти, процеси об'єктивно існуючого матеріального світу безупинно взаємодіють між собою і в ході цієї взаємодії зазнають певних змін. Кожний з взаємодіючих об'єктів, процесів тощо, впливаючи на інші і зумовлюючи в них відповідні зміни, залишає певний "слід" в тому об'єкті, явищі, процесі, на який він впливає, і тим самим відображає себе в результаті цієї дії. Таким чином, у процесах взаємодії матеріальні об'єкти, явища, процеси фіксують у своїх змінах певні властивості об'єктів, явищ, процесів, які на них впливають.

Ця здатність одних матеріальних систем відображати, фіксувати властивості інших матеріальних систем, які на них впливають, дає можливість, потенційну підставу набувати інформацію про ці системи.

Отже, найважливішим кроком в еволюції матерії від тієї, що не відчуває, до тієї, що відчуває, і далі до матерії, яка володіє психікою і свідомістю, є виникнення інформаційної взаємодії, заснованої на використуванні відбитків дії одних матеріальних систем на інші для активної орієнтації.

У цілому жодна з концепцій походження свідомості не здатна пояснити усі її складності, водночас кожна з цих концепцій виокремлює певні риси свідомості, що дозволяє *уявити* собі цей феномен досить повно.

Отже, свідомість – це осмислене відображення дійсності, яке забезпечує собою особливий людський спосіб адаптації до середовища шляхом змін не внутрішньої будови людини, а оточуючого середовища. До властивостей свідомості можна віднести такі: 1) активність, яка забезпечує здійснення людиною предметно-перетворювальної діяльності; цілепокладання, абстрагування, передбачення, творчість; 2) комунікативність як смисловий зв'язок між суб'єктами, зв'язок з мовою; 3) суб'єктивність – ідеальне як загальна форма існування свідомості як суб'єктивної реальності; 4) системність як цілісна структуровано-організована система.

Функції свідомості: інформаційно-пізнавальна, акумулятивна, аксіологічна, цілепокладання, конструктивно-творча, комунікативна, регулятивно-управлінська. Для цього слід ознайомитися з відповідними сторінками підручників.

3. Структура свідомості. У сучасній світовій філософії свідомість розглядається передовсім як внутрішній світ, світ суб'єктивної реальності, який є ідеальним і за формою, і за способом свого існування. Свідомість – це насамперед знання, без якого її не існує. Іншими

словами, насамперед необхідно мати об'єктивне відображення об'єкта, тобто різні знання про нього. Звідси увага дослідників до пізнавальної, емоційної та мотиваційно-вольової форм діяльності свідомості. Характер застосування цих знань зумовлюється ціннісними орієнтаціями суб'єкта, що свідчить про незвідність свідомості лише до мислення і дає підстави розглядати її як розумово-емоційно-вольову цілісність.

Запропоновану схему свідомості можна співвіднести з фактом взаємодоповнюваності лівої і правої півкуль великого головного мозку, де зовнішньопізнавальній складовій свідомості буде відповідати діяльність лівої, "мовної", аналітико-дискурсивної півкулі, а ціннісно-емоційній компоненті *свідомості* – інтегративно-інтуїтивна "робота" правої півкулі.

Багатство "внутрішнього світу" людини не обмежується *свідомістю*, поряд з якою функціонує і рівень *несвідомого*, за яким у широкому значенні мається на увазі сукупність активних психічних утворень, станів, процесів, які лежать поза сферою розуму. У різних значеннях і сенсах проблема несвідомого ставилася і розроблялася у філософії та психології протягом всієї їх історії. У цілому сукупність різноманітних, психоаналітичних зорієнтованих ідей і концепцій дає підстави віднести до структури несвідомого сновидіння, гіпнотичні стани, явища сомнамбулізму, стани неосудності тощо. Як біологічна істота людина не вільна і від інстинктів, котрі також належать до сфери несвідомого. Так звані автоматизми та інтуїція можуть зароджуватися з допомогою свідомості, але потім занурюватись у сферу несвідомого.

Виокремлюють також особливий шар або рівень несвідомого за назвою *підсвідомість*, в яку включаються психічні явища, пов'язані з переходом з рівня свідомості на рівень автоматизму. Підсвідомість не є суто біологічною передумовою свідомості, яка диктує людині волю тваринних інстинктів, але формується шляхом дії соціального досвіду, має соціокультурну природу. Завдяки включенню несвідомого (підсвідомого) зменшується навантаження на свідомість і зростають творчі можливості людини.

Особливо виокремлюється такий прошарок, як підсвідоме. Якщо попередньо розглянуті компоненти існують як досвідоме або позасвідоме, то надсвідоме – принципово інша форма духовної активності.

Класичним взірцем її прояву можна вважати інтуїцію. Інтуїція часто розглядається не як пізнання, а як світосприйняття, спосіб орієнтації у світі в складних і постійно змінних умовах життя. Інтуїція

– це духовне зусилля, за допомогою якого можна долучатися до суті речей, своєї суті, свого призначення, смислу свого буття та ін.

До проявів надсвідомого належать, крім інтуїції, ще й такі феномени, як осяяння, прозріння тощо.

Щодо осяяння, то з назвою “інсайт” його досліджують як момент художньої творчості. Це особливі стани, за допомогою яких митець виявляється здатним досягти вершин творчості.

У цілому несвідоме й свідоме є двома відносно самостійними ознаками єдиної психічної реальності людини. Між ними спостерігаються суперечності, інколи конфлікти, але несвідоме і свідоме взаємопов’язані, взаємодіють між собою і здатні досягати гармонічної єдності. Свідомість, значною мірою формуючи несвідоме, врешті-решт здатна його контролювати, а також визначати загальну стратегію поведінки людини. Разом з тим усвідомлена поведінка не вичерпує всіх поведінкових актів, у ній залишається місце і для несвідомого. Під впливом еволюції свідомості несвідоме розвивається, змінюється і збагачується за своєю структурою, функціями, змістом.

Важливою підструктурою психіки людини є самосвідомість, в якій концентруються й інтегруються уявлення людини про власне “Я” і формується ставлення до нього та навколишнього світу. У самосвідомості “Я” пізнає себе і свою свідомість, оцінює свої знання, мовби спостерігає за собою з боку. Отже, суб’єкт робить об’єктом пізнання самого себе і свою свідомість, що є суттєвою умовою постійного самовдосконалення особистості. Адже самосвідомість, виконуючи функції самооцінки та самоконтролю, припускає порівняння себе з певним, прийнятим даною людиною ідеалом Я, винесення якоїсь самооцінки і, як результат, виникнення почуття задоволення або невдоволення собою.

Проте самосвідомість – це не тільки різноманітні форми і рівні самопізнання. Це також завжди і самооцінка, і самоконтроль. Самосвідомість припускає зіставлення себе з визначеною, прийнятою даною людиною ідеалом “Я”, винесення деякої самооцінки і, як наслідок, виникнення відчуття задоволення або ж незадоволеність собою.

Зміст свідомості, її місце та роль у суб’єктивній реальності самосвідомості розкривається через рефлексію, яка конкретизує самосвідомість. Рефлексія – це принцип філософського мислення, спрямований на усвідомлення власних передумов, принцип, який вимагає звернення свідомості на себе, тобто на аналіз і усвідомлення

людиною не тільки знання та його змісту, але й методів його здобування.

4. Свідомість і мова. Умовою існування ідеального, матеріальним носієм абстракції є знаки або в більш широкому розумінні – знакова діяльність. Серед них найважливіша роль належить мові, насамперед мовленню. Свідомості поза мовою не існує. Думка людини завжди прагне вилитись у відповідний мовний *еквівалент*, незважаючи на те, що це ніколи не можна зробити остаточно. Беручи участь у процесах предметного сприйняття і мислення, мова формується і розвивається вже як духовний продукт життя суспільства. Разом з суспільним характером праці вона значною мірою визначає специфіку людської свідомості і людської психіки загалом. Адже мова не лише передає предметний зміст свідомості, а й впливає на свідомість та її зміст, подібно до того, як, наприклад, якість будівельних матеріалів впливає на наміри архітектора, розміри хокейного майданчика, на тактику команди та ін. Будучи основним носієм історичного досвіду діяльності людини та суспільства, мова постає специфічним засобом зберігання та передавання інформації, пізнання об'єктивного світу та самосвідомості особи.

Завдяки мові людина сприймає світ не тільки своїми органами почуттів і думає не тільки своїм мозком, а органами почуттів і мозком усіх людей, досвід яких вона сприйняла за допомогою мови. Зберігаючи в собі духовні цінності суспільства, будучи матеріальною формою конденсації та зберігання ідеальних моментів людської свідомості, мова виконує роль механізму соціальної спадковості. Взаємозв'язок свідомості й мови, думки і слова не означає, що вони тотожні, тобто повністю збігаються.

Зовнішній світ, залежно від того, як він відображається людиною в думці, є надто складним. І не можна думати, що люди завжди знаходять найпростіші й найточніші шляхи відображення в мові безлічі подій і зв'язків між ними. Відповідність між зовнішніми явищами і граматичними категоріями досить умовна. Природа символу (слова) й об'єкта не збігається; адже назва, номінація є семіотичним, а не онтологічним явищем. Таким чином, мислення і його мовне оформлення, по суті, різні речі. Мислення може виражатися ззовні різними знаковими системами, а не тільки мовними.

Знакові системи виникли і розвиваються як матеріальна форма, в якій реалізуються свідомість, мислення, інформаційні процеси в суспільстві. Значення знаків – це інформація про речі, властивості та відношення, яка передається з їхньою допомогою. Значення є вираженим у матеріальній формі знака відображенням об'єктивної дійсності. У нього входять як понятійні, так і чуттєві й емоціональні

компоненти, вольові спонуки, прохання, тобто вся сфера психіки, свідомості. Вихідною знаковою системою є звичайна, природна мова. До знаків штучних мов належать передовсім різноманітні кодові системи, знаки формул, різноманітні схеми тощо. Будь-який знак функціонує тільки у відповідній системі. Будову і функціонування знакових систем досліджує семіотика. За допомогою логіки дій мовної системи можна побудувати наукові теорії, створити літературні твори, укорінити у свідомості людей хибні ідеї.

Термінологічний словник

Ідеальне – суб'єктивний образ об'єктивного світу, який виникає в цілеспрямованій діяльності людини і є одним із її моментів.

Інформація – це об'єктивна сторона процесу відображення як властивість всієї матерії.

Відображення – загальна властивість матерії, яка виражається в здатності матеріальних предметів засобом власних змін відтворювати особливості взаємодіючих з ними предметів.

Психіка – властивість високоорганізованої матерії, яка є особливою формою відображення, суб'єктом об'єктивної реальності.

Свідомість – це осмислене відображення дійсності, яке забезпечує собою особливий людський спосіб адаптації до середовища шляхом змін не внутрішньої будови людини, а оточуючого середовища; людська здатність до відтворення дійсності в мисленні; психічна діяльність як переживання та відображення дійсності; сукупність образів мислення та відчуттів, ясне розуміння будь-чого.

Самосвідомість – свідомість (знання) про своє “Я” та протиставлення його зовнішньому світу; виокремлення людського себе з об'єктивного світу, усвідомлення свого відношення до світу, себе як особистості.

Інтуїція – (від лат. погляд) – безпосереднє охоплення сутності предмета. В основі інтуїції вроджена здатність (талановитість), тривалий досвід, які допомагають осягнути сутність явища, опускаючи опосередковані ланки; розгляд, споглядання, духовне бачення, розуміння, яке набуває безпосередньо, а не емпіричним або шляхом роздумів (рефлексії).

Мова – система знаків, які є засобом людського спілкування, мислення і вираження.

Феноменологія – філософське вчення про феномен, який постає не чим іншим, як появою певної реальності, її самовиявом і

саморозкриттям, не розкриває реальність, а засвідчує її такою, яка вона є.

Питання для самостійного вивчення

1. Поняття духу та духовності.
2. Штучний інтелект та свідомість.
3. Свідомість як необхідна умова розвитку культури.

Теми рефератів

1. Відображення та інформація.
2. Відображення як всезагальна властивість матерії.
3. Виникнення і розвиток психіки як форм відображення дійсності.
4. Мозок і свідомість.
5. Мова в діяльності людини.
6. Співіснування біологічного та соціального у походженні свідомості.
7. Дух, духовність та свідомість.
8. Проблема “діалогу” і комп’ютерні системи.

Питання для контролю та самоперевірки знань

1. У чому полягає складність розгляду проблеми свідомості?
2. Чому слово “свідомість” є багатозначним і коли в європейській філософії з’являється поняття “свідомість”?
3. Яке сучасне розуміння поняття “інформація”?
4. Що таке відображення та які його основні форми в неживій та живій природі?
5. Якими якісними ознаками відрізняється психіка людини від психіки тварини?
6. Проаналізуйте компонентну структуру свідомості.
7. Яку роль у житті людини відіграє несвідоме?
8. Яке значення мови у становленні та функціонуванні свідомості?
9. Чи існує зв’язок між культурою й мовою?
10. Як пов’язані свідомість і мова?
11. Що таке самосвідомість і які її функції?
12. Як ви розумієте самосвідомість?

Проблемні питання та питання для дискусій

1. Проаналізуйте тлумачення свідомості на різних етапах розвитку філософії.
2. Яким є співвідношення свідомості та ідеального?
3. Як ви розумієте співвідношення відображення і свідомості?
4. Який зв’язок між свідомістю та мозком?
5. Чи можливо зрозуміти природу людської свідомості, якщо вивчати тільки мозок?

6. У чому сутність фізіологічного механізму свідомості?
7. Які структурні ідеальні елементи входять до психіки людини?
8. Що означає положення про те, що свідомість не лише відображає світ, але й створює його?
9. Проаналізуйте співвідношення рівнів свідомості та роль кожного з них у духовному житті.
10. Що таке “технологічний вимір” свідомості й у чому він виявляється?
11. У чому полягає відносна самостійність і творча природа свідомості?
12. У чому виявляється активність свідомості, її творчий характер?
13. У чому різниця між відчуттям людини та тварини, якщо вона є?
14. Яку роль у житті відіграє несвідоме?
15. Чи згодні ви з наступним твердженням, чи ні і чому:
“Майбутні кібернетичні машини – це люди майбутнього, які будуть більш досконалішими, ніж теперішні люди”?
16. Чи залежить мислення фахівця, економічне мислення від суспільного буття? Впливає, в свою чергу, воно на буття чи ні? Відповідь обґрунтуйте.

Тестові завдання

1. Визначте, якому з філософських напрямків належать дані визначення свідомості:
 - а) свідомість – такий же матеріальний продукт діяльності мозку, як жовч – продукт печінки;
 - б) свідомість є функція головного мозку;
 - в) свідомість – це етап у розвитку абсолютної ідеї, на якому вона наближається до самої себе.
 Філософські напрямки:
 - а) об’єктивний ідеалізм Гегеля;
 - б) вульгарний матеріалізм;
 - в) діалектичний матеріалізм.
2. Якому з нижченазваних філософських напрямків належить визначення: “Відображення – загальна властивість матерії, а форми відображення залежать від рівня її організації”?
 - а) об’єктивний ідеалізм;
 - б) суб’єктивний ідеалізм;
 - в) метафізичний матеріалізм;
 - г) діалектичний матеріалізм.
3. Питання про співвідношення матерії та свідомості розглядаються в рамках:
 - а) діалектики як методу пізнання;
 - б) логіки;
 - в) основного питання філософії;

- г) етики.
4. Як можна охарактеризувати такий ряд: подразнення, збудження, психіка, свідомість?
- а) атрибути людського мозку;
 - б) етапи розвитку відображення в живій матерії;
 - в) властивість будь-яких живих істот.
5. Що з переліченого входить у філософське розуміння свідомості: відчуття, мова, мислення, біотопи, мозок, свобода, уявлення, темперамент, світогляд, бажання, рефлексія.

Література: основна [5; 18; 25; 27-29; 34];
додаткова [1; 8; 28; 38; 47; 52; 59; 60].

Тема 10. Філософське вчення про розвиток

План лекції

1. Діалектика – вчення про загальні зв'язки і розвиток. Філософські і конкретно-наукові концепції розвитку.
2. Основні принципи філософської методології.
3. Основні закони діалектики.
4. Особливості існування системи філософсько-методологічних категорій.
5. Альтернативні концепції розвитку.

Основні поняття: діалектика, закон, категорія, принцип, принципи діалектики, детермінізм, закони діалектики, категорії діалектики, якість, кількість, міра, стрибок, діалектичне протиріччя, протилежність, протиріччя, суперечності, тотожність, джерело розвитку, спадковість, діалектичне заперечення, одиничне і загальне, явище та сутність, зміст і форма, причина і наслідок, необхідність і випадковість, можливість і дійсність.

Методичні рекомендації

1. Діалектика – вчення про загальні зв'язки та розвиток. Філософські та конкретно-наукові концепції розвитку. Філософію завжди цікавили не тільки проблеми теорії, тобто тлумачення, пояснення світу, але і проблеми методу, тобто шляхів, заходів і прийомів наукового пізнання і перетворення світу. Філософською теорією, методом і методологією наукового пізнання і творчості взагалі є *діалектика*, що в перекладі з грецької мови означає мистецтво вести бесіду, суперечку.

Сам термін “діалектика” вперше застосував Сократ, маючи на увазі *діалог*, спрямований на взаємозацікавлене обговорення

проблеми з метою досягнення істини шляхом протиборства думок, поглядів, Платон теж тлумачив діалектику як *логічну операцію* розчленування і пов'язування понять завдяки питанням і відповідям. У розумінні, близькому до сучасного, поняття діалектики застосовував і Гегель, що трактував її як вміння відшукувати протилежності у самій дійсності.

Діалектика виникла й історично розвивалась у боротьбі з метафізичним методом мислення, характерною особливістю якого є односторонність, абстрактність, абсолютизація того чи іншого моменту у складі цілого. Сутність метафізики полягає в тому, що вона ігнорує багатий конкретний зміст реальних життєвих процесів і розглядає розвиток тільки як просте кількісне зростання одного і того ж самого, тільки як зменшення або збільшення, як повторення одних і тих же етапів; вона не визнає розвитку як процесу виникнення нового і зникнення старого, що віджило свій вік, тобто вона заперечує якісні зміни, якісні стрибки і взаємопереходи в явищах об'єктивного світу. Метафізична концепція розглядає явища та предмети матеріального світу як ізольовані і не пов'язані між собою, як випадкове накопичення явищ і предметів.

Діалектична концепція розвитку полягає у тому, що розвиток тлумачиться як боротьба протилежностей, стрибкоподібний перехід кількості у якість і навпаки та як рух за спіраллю.

Отже, діалектика – це один зі способів опису світу як єдиного цілого, що розвивається. І тому такий опис можна розглядати як детерміністський; тобто діалектика – різновид детермінізму.

Історично діалектика виникла як філософське вчення про зв'язки у всьому різноманітті їхніх проявів, тобто в природі, у суспільстві й у духовній сфері.

Однак діалектику цікавлять не просто зв'язки, нехай і в загальності їхніх проявів, а особливі зв'язки, що обумовлюють *розвиток*.

Світ зв'язків, як відзначалося, винятково різноманітний (див. попередню тему). Великий клас двосторонніх зв'язків називають *взаємодіями*. Взаємодію можна розглядати як причину руху (наприклад, причину *руху* Землі навколо Сонця – як їхню гравітаційну взаємодію).

Але головна орієнтація діалектики – на осмислення особливого руху, тобто *розвитку*.

Діалектичне вчення про розвиток є підсумком багатовікового досвіду осмислення цього феномену у філософії, науці і духовній культурі взагалі.

Розвиток розглядається в діалектиці як загальна властивість буття (і тому “розвиток” – це філософська категорія) у тому смислі, що такий особливий рух можна знайти в природі (наприклад, біологічна еволюція), у суспільстві (соціальний прогрес, хоча поняття “розвиток” і “прогрес” не однакові за змістом (див. нижче) і в духовній сфері (зростання наукового знання: нові гіпотези, теорії та ін.). Тлумачення розвитку як загальної властивості буття є однією з важливих особливостей, що відрізняють діалектику як *філософську* концепцію розвитку від *конкретно-наукових* концепцій розвитку.

Що ж таке розвиток? Як це поняття трактується у філософії? Розвиток – це незворотна, спрямована, необхідна зміна матеріальних та ідеальних об’єктів. У результаті розвитку виникає нова якість, що є наслідком руху суперечностей, їх розв’язання. Розвиток – загальна властивість матерії, її найважливіша ознака.

Саморух у таких організованих і цілісних системах, як суспільство, організм, біосфера тощо здійснюється як саморозвиток, тобто як самоперехід до вищого рівня організації. Саморух і саморозвиток – важливі моменти діалектики як теорії розвитку. Саморозвиток “генетично” виростає з саморуху як невід’ємного атрибута матерії. Саморух відображає зміну явища, речі під дією внутрішніх суперечностей, їм притаманних. Зовнішні фактори не детермінують рух, а лише його модифікують.

Що ж таке рух, зміна? Рух, зміна – це внутрішньо пов’язані єдність буття й небуття, тотожності й відмінності, стабільності й плинності того, що зникає, з тим, що з’являється. Рух, зміну можна осягнути лише в тому випадку, коли розглядати його суперечливі сторони в єдності та взаємодії. Варто взяти до уваги лише одну його сторону і проігнорувати іншу, як рух, зміна стануть незрозумілими. Такий самий результат буде тоді, коли ми станемо розглядати їх не у взаємодії, а відокремлено, бо рух – це суперечність, свідчення того, що тіло може рухатись лише тоді, коли воно перебуває в даному місці і одночасно в ньому не перебуває. Це єдність протилежностей, котрі взаємно передбачають одна одну.

2. Основні принципи філософської методології. Третє питання потрібно розпочати з пояснення терміна “принцип”. Принцип (від лат. *principle*) – начало, основа, підвалина або внутрішнє переконання людини, ті практичні засади, котрими вона користується у своєму житті.

Принципи – це загальні та універсальні, основоположні ідеї, настанови, критерії, які визначають зміст, роль, участь усіх інших

понять. Вони становлять фундамент діалектики, на них ґрунтуються будь-які філософські роздуми.

Для діалектики як філософської теорії розвитку такими фундаментальними початками є принципи загального зв'язку, розвитку, суперечності, заперечення, стрибкоподібності.

Ідея загального зв'язку виявляє істотну, універсальну рису будь-якого діалектичного процесу, без якого неможливе з'ясування сутності законів і категорій матеріалістичної діалектики. З виявлення стійких необхідних зв'язків починається наукове пізнання. Загальний зв'язок предметів та явищ матеріального світу означає, що все існуюче у світі є ланкою єдиної матеріальної субстанції, різноманітних її станів та форм існування.

Вивчати принцип розвитку необхідно в органічній єдності з принципами загального зв'язку, тому що саме внаслідок постійних взаємозв'язків і взаємодій між явищами в них відбуваються певні зміни, які врешті-решт призводять до розвитку цих явищ.

Розглядаючи цей принцип, потрібно пригадати те, що ідея розвитку навколишнього світу має давню історію. Вона виникла у Стародавній Греції і найвищої досконалості досягла в німецькій класичній філософії, продовжує розвиватися на сучасному етапі.

Розглянувши основні характеристики розвитку, слід підкреслити, що не всякий рух і не всякі зміни можуть зумовлювати розвиток. Для цього вони повинні відповідати певним вимогам, які є специфічними рисами процесу розвитку. По-перше, зміни мають незворотний характер; по-друге, змінам повинен бути властивий певний напрямок, щоб вони могли цілеспрямовано накопичуватися; по-третє, розвиток зумовлюють не випадкові, а закономірні зміни; по-четверте, головним критерієм розвитку вважається виникнення нової якості як певного наслідку цілого комплексу попередніх змін.

Таким чином, розвиток слід визначити як незворотні, спрямовані закономірні зміни матеріальних і духовних явищ, що зумовлюють виникнення нової якості.

Отже, діалектика є вченням, яке осягає рух і розвиток речей, є універсальною характеристикою буття. Тому діалектику визначають як науку про універсальні закони руху й розвитку. Розвиток і зв'язок – протилежні поняття, але у своїй протилежності вони невіддільні і утворюють суперечність – сутність діалектичного способу розгляду.

3. Основні закони діалектики. Філософію й науку завжди цікавили найбільш важливі й істотні зв'язки, що характеризують внутрішні особливості об'єктів та явищ. Їх, звичайно, називають *закономірними зв'язками* чи просто *законами*. Не можна уявити собі

науку, в якій відсутні закони чи принаймні закономірні зв'язки. Ця категорія досягла найвищого рівня розвитку в природничих науках. Саме з їхнього досвіду раціонально виходити при визначенні категорії “закон”.

Закон – це зв'язок, однак не будь-який зв'язок є закон. Закон – це особливий зв'язок. Які ж ці особливості? Виділимо найбільш важливі: *регулярність, повторюваність; істотність; усезагальність; предметна сфера; необхідність; відтворюваність; об'єктивність.*

Класифікація законів. Найбільш простим, але не настільки визначеним розподілом законів є поділ їх за “обсягом” їхньої предметної сфери на *окремі* (наприклад, закон Ома) і *загальні* (наприклад, закон збереження та перетворення енергії) та *всезагальні* (або філософські).

Як відзначалося, категорія “закон” виражає особливий тип зв'язків; закони діалектики описують *універсальність* зв'язків.

Почнемо (як і Гегель) із *закону взаємопереходу кількісних та якісних змін*. До його категоріального складу входять такі категорії, як “якість”, “кількість” і “міра”. Мовою цих категорій даний закон дозволяє описати, *як* відбувається розвиток (так би мовити, його “механізми”, тобто, за яких умов він відбувається). Закономірність, уперше чітко виражена Гегелем, полягає в тому, що не будь-яка кількісна зміна призводить до зміни якісної визначеності, а лише така, при якій порушується міра (тобто баланс між кількісною і якісною визначеністю).

Філософська категорія “якість” характеризує цілісність об'єкта (речі), його внутрішні, істотні особливості, а не ступінь його досконалості, ступінь близькості його до ідеалу.

Крім того, варто мати на увазі, що в діалектиці кількісні зміни розглядаються як безупинний процес, а якісні – як дискретний, стрибкоподібний (тому нерідко категоріальний склад даного закону доповнюють категорією “стрибок”).

Коротко сформулюємо розглянуту закономірність (закону діалектики) у вигляді умовного речення (імплікативного висловлення): “Якщо в будь-якому об'єкті, що рухається, його кількісні зміни призводять до порушення міри, то відбувається зміна його якісної визначеності, що є необхідною умовою розвитку”. Проілюструвати цю діалектичну закономірність можна на таких прикладах:

- а) еволюція Всесвіту від Великого Вибуху до сучасного його стану як зміни (від простого до складного) якісно своєрідних її фаз (стадій);
- б) еволюція біологічних організмів;
- в) структурні реформи в економіці;

г) перехід від однієї наукової теорії до іншої, більш досконалої (наприклад, перехід від механіки Ньютона до спеціальної теорії відносності Ейнштейна).

Якщо закон взаємопереходу кількісних та якісних змін виражає “механізм” розвитку, то *закон єдності і взаємодії протилежностей* виражає його джерело, відповідає на питання: “Чому відбувається розвиток?” Відповідь може бути такою: “Об’єкт, що рухається, розвивається тому, що в ньому існує і розв’язується діалектичне протиріччя. До цього веде нижченаведена послідовність міркувань (через виявлення також категоріального складу цього закону).

Почнемо з категорій *тотожності* та *відмінності*. Г. Лейбніцу належить класичне визначення тотожності: “Об’єкт *A* тотожний об’єкту *B*, якщо всі властивості і зміни *A* притаманні *B* і, навпаки, усі властивості і зміни *B* притаманні *A*. У реальній дійсності така ситуація не може бути реалізована: навіть дві елементарні частки не можуть вважатися абсолютно тотожними, оскільки вони є кінцевими об’єктами, то мають різні координати. Отже, тотожність – відносна, вона із собою має відмінності як відношення неоднаковості (за деякими ознаками). Однак відмінності бувають різні, різного ступеня. Граничну відмінність, максимальний її ступінь називають *протилежністю*. З огляду на положення про загальний зв’язок у світі, можна дійти до висновку, що протилежності якимсь чином співвідносяться одна з одною. Взаємовідношення протилежностей називають *протиріччям*. При цьому необхідно розрізняти формально-логічні й діалектичні протиріччя.

Третю, відкриту Гегелем закономірність діалектичних зв’язків, називають *законом заперечення заперечення*. Цей закон має, так би мовити, інтегральний характер, виражає спрямованість процесу розвитку, відповідає на запитання: “Як нове змінює старе?” З цим законом асоціюється і наочна геометрична модель розвитку – зображення розвитку у вигляді спіралі, що розгортається. Категоріальний склад цього закону становлять насамперед категорії “*діалектичне заперечення*” і “*заперечення заперечення*”. Як і протиріччя, заперечення може бути, з одного боку, формальним (формально-логічним як одна з логічних операцій – операція заперечення), категоричним, з іншого боку – діалектичним. У свій час Енгельс відзначав, що “в діалектиці заперечувати – не значить просто сказати “ні”, оголосити річ неіснуючою чи зруйнувати її будь-яким способом”, тобто діалектичне заперечення – це заперечення зі збереженням у старому всього того, що сприяє розвитку.

Відзначимо дві найбільш характерні риси діалектичного заперечення: по-перше, воно є умовою і моментом розвитку; по-друге, воно є моментом зв'язку нового зі старим. Перша риса означає, що лише те заперечення, що служить передумовою для виникнення якихось нових, більш високих і досконаліх форм, є “позитивне заперечення”. Друга риса означає, що нове як заперечення старого, попереднього, не залишає за собою “пустелю”, не просто знищує його, а, на думку Гегеля, мовби “знімає” його.

Однак те, що діалектичне заперечення дійсно “позитивне заперечення”, ступінь прогресу можна визначити лише за допомогою можливості наступного, другого заперечення. І тому для повного опису розглянутої діалектичної закономірності необхідно врахувати ще одну категорію – “заперечення заперечення” – наступність, що виражає у розвитку другий ступінь діалектичного заперечення. У формальній логіці дана категорія відсутня, тому що послідовне подвійне використання операції заперечення до об'єкта повертає його у вихідний стан.

4. Особливості існування системи філософсько-методологічних категорій. Категорії – це найбільш загальні поняття, через які визначаються (у тій чи іншій сфері знання) окремі, більш конкретні поняття. Категорії можуть бути визначені як гранично широкі філософські поняття, які виражають універсальні характеристики та відношення, притаманні всім без винятку явищам матеріального і духовного світу.

Наприклад, у кібернетиці до категорій належать поняття “інформація”, “система”, “модель” та ін.; у фізиці – це поняття “маса”, “енергія”, “поле” тощо. У випадку ж *філософських категорій* доводиться говорити не просто про високий ступінь загальності, а про *усезагальність*, тобто використання таких понять принаймні для трьох уже згадуваних сфер буття – природи, суспільства та духовної сфери (свідомості, пізнання та ін.). Поняття, що мають значний ступінь узагальненості, входять у концептуальну мову багатьох наукових дисциплін (але які не належать до філософських категорій), називають часто *загальнонауковими поняттями*. Таким чином, поняття за ступенем узагальненості можна розділити на три групи:

- а) конкретно-наукові (“балки”, “ферма”; “баріонне число”, “кварк”, “глюон”);
- б) загальнонаукові (“система”, “модель”, “концепція”, “гіпотеза”);
- в) філософські категорії (“світ”, “буття”, “рух”, “об'єкт”).

Усі категорії діалектики можна поділити на два види: субстанційні і співвідносні. Субстанційні – це такі категорії, які є загальними

поняттями, котрі вживаються окремо, незалежно від інших. До таких категорій належать категорії “матерія”, “простір”, “час”, “стрибок”, “міра”, “суперечність” та ін. Вони фіксують певні загальні властивості об’єктивної дійсності, але не дають безпосереднього уявлення про зв’язки цих категорій з іншими.

Співвідносні категорії пов’язані одна з одною закономірно, зв’язки між ними об’єктивні, суттєві, внутрішні, загальні і повторювані. Тобто, якщо йдеться про форму, то вона неминуче передбачає зміст і таке інше.

До основних категорій діалектики належать *одиничне* і *загальне*. Під *одиничним* у предметі (чи об’єкті; тут обидва ці поняття можна вживати як синоніми) звичайно, мають на увазі те, що притаманне тільки йому й відсутнє в інших предметах. Відповідно, під загальним у предметі мається на увазі те, що притаманне не тільки йому одному, але що можна знайти й в інших предметах, що, у свою чергу, можуть утворити певний клас. Сфера застосування категорії “одиничне” – це, наприклад, унікальні аспекти буття людини, будь-які подробиці і деталі в якому-небудь описі та ін. Сфера ж застосування категорії “загальне” охоплює, наприклад, предметну сферу будь-якого природничо-наукового закону чи теорії.

У міркуваннях про співвідношення загального й одиничного з погляду діалектики часто використовується і категорія “*особливе*”, що займає нібито проміжне положення між ними. Стосовно загального вона може виконувати роль одиничного, а стосовно одиничного – відповідно, роль загального.

Зміст і форма. Ця пара категорій виражає, так би мовити, “складеність” об’єкта (предмета), його організацію і будову, хоча в історії філософії таке трактування було далеко не єдиним. Наприклад, Аристотель розглядав форму як організуючий фактор буття, як активну силу, яка упорядковує пасивну матерію за аналогією із ситуаціями людської творчості (вплив гончара на глину, скульптора на мармур та ін.). У даний час під змістом об’єкта мається на увазі сукупність його елементів і зв’язків між ними. Формою ж об’єкта називають спосіб організації його змісту.

Явище та сутність. Функціональна значущість цієї пари категорій належить, головним чином, до сфери теорії пізнання і епістемології, які використовуються частіше при розгляді пізнавальних ситуацій. Явищами називають те, що безпосередньо дається суб’єкту, для розуміння чого досить чуттєвого ступеня пізнання. Явище – це, як правило, зовнішня сторона об’єкта, пізнавана

органами чуття. Сутність же – це найчастіше внутрішня сторона об'єкта, для пізнання якої чуттєвого ступеня вже недостатньо.

А тепер звернемося до філософських категорій, що безпосередньо виражають за своїм змістом *зв'язки* у світі. Про ці зв'язки ми вже вели мову, де розглядали їхнє різноманіття в рамках концепції детермінізму; однак тепер ми звернемося до категоріального статусу цих зв'язків, тобто репрезентації їх за допомогою відповідних категорій (у даному випадку – категорії діалектики).

Розглядаючи тут причинність (тобто взаємодію *причини* і *наслідку*), ми матимемо на увазі не стільки особливості причинно-наслідкових зв'язків як таких, а їхній діалектичний характер і його вираження в категоріях діалектики. Діалектичність зв'язку будь-яких двох явищ чи подій полягає в тому, що: 1) одне (наприклад, причина) не може існувати без іншого (тобто причинно-наслідковий зв'язок – нерозривний, не має “пустоти”); 2) зв'язок цих явищ – суперечливий (тобто одне і те ж явище чи подія можуть бути і причиною, і наслідком); 3) їхній зв'язок – нелінійний (тобто одна причина може призвести до декількох наслідків, а наслідок може бути результатом дії декількох причин). Однак ті істотні особливості причинних зв'язків, про які йшла мова раніше, залишаються в силі. Категорія “*причина*” означає таке явище чи подію, що: а) передує іншому явищу чи події (тобто *наслідку*) і б) породжує інше явище чи подію. Діалектика причини і наслідку полягає в тому, що, по-перше, причина обов'язково породжує якийсь наслідок, і останній зовсім не обов'язково єдиний; по-друге, будь-який наслідок є результатом дії якоїсь причини, і остання зовсім не обов'язково єдина, і, по-третє, наслідок може впливати на причину, що його зумовила, (тобто спостерігається так званий зворотний зв'язок).

Необхідність і *випадковість* – так, як і причина та наслідок, є парними категоріями діалектики. Категорія “необхідність” виражає в об'єктах і зв'язках їхній стійкий, істотний, закономірний характер. Категорія “випадковість” виражає в об'єктах і зв'язках їх нестійкість, яка обумовлена частіше зовнішніми обставинами від перетинання незалежних причинних рядів.

Можливість і *дійсність* – співвідносні філософські категорії, що характеризують два основні ступені становлення і розвитку об'єкта чи явища. Категорія “можливість” виражає об'єктивну тенденцію становлення предмета чи явища, а “дійсність” – відповідно, виражає реально (як то кажуть, “насправді”) існуючий предмет чи явище як результат реалізації якоїсь можливості.

5. Альтернативні концепції розвитку. Діалектика як філософська теорія розвитку, що ґрунтується на розумінні його суперечливості, сама є ілюстрацією цієї теорії, бо містить у собі дві протилежні взаємодіючі сторони – позитивну (стверджувальну) і негативну (заперечувальну).

Діалектика, з одного боку, виправдовує існуючі порядки, стан, речі, однак для певних умов, для певного часу. І в цьому полягає її позитивна (стверджувальна або консервативна) сторона. З іншого боку, діалектика виходить з абсолютної змінності, плінності речей, станів, порядків, “ліквідації” того, що є, для розвитку того, що буде. Однак ця ліквідація, негативність не може бути абсолютною, тотальною, оскільки в такому випадку розвиток був би неможливим. Гегель розрізняв абстрактне і конкретне заперечення. Перше має нігілістичний характер, друге – діалектичний, як “зняття”, тобто не просто знищення старого, а утримання того, що необхідне для дальшого розвитку нового.

Відомими представниками такого способу інтерпретації діалектики були Теодор Адорно і Жан-Поль Сартр.

Антидіалектикою є також метафізика (про альтернативність діалектики і метафізики як протилежні філософські концепції розвитку мова йшла в першому питанні).

Альтернативами діалектики є також софістика і еkleктика, оскільки вони є різновидами метафізики.

Справді, *софістика* (від грец. міркування, засноване на навмисному порушенні законів логіки) за багатьма своїми ознаками наближається до метафізики. Софістика ґрунтується на неправильному виборі вихідних положень, на абсолютизації того чи іншого визначення, на змішуванні суттєвого з несуттєвим, на хибних доведеннях (так званих софізмах), на свавільному виокремленні другорядних властивостей предмета; на використанні різних значень одного і того ж слова тощо. І в цьому відношенні софістика, безумовно, має багато спільного з метафізикою, однак софістика і метафізика – це нетотожні, неоднозначні способи мислення.

Еkleктика (від грец. вибираю) – це алогічна концепція, що ґрунтується на свавільному виборі координат; на випадковому поєднанні різних сторін речей; на ігноруванні їхніх суттєвих відмінностей; на суб’єктивістському поєднанні елементів, положень різних вчень, концепцій, шкіл, поглядів тощо.

Еkleктика – це, образно кажучи, “мішанина”, тому вона не є ні теорією розвитку, ні теорією пізнання, ні методом, ні світоглядом.

Софістика і еклектика – це грані однієї й тієї ж медалі. Їх спільність полягає в тому, що і перша, і друга за своєю природою мають суб'єктивістський характер, стосуються певної логіки мислення, відповідної інтерпретації фактів.

До альтернатив діалектики відносять також догматизм і релятивізм. Догматизм (від грец. положення, що сприймається на віру, без доведення) – антиісторичний, абстрактний спосіб розгляду теоретичних і практичних проблем, коли при вирішенні їх не враховуються ні обставини місця, ні обставини часу.

Догматизм – це визначальна характеристика консервативного мислення. Вона відображає закостенілість людської думки, її тимчасову засліпленість, нездатність до саморуку.

В основі догматизму незмінні формули, знання, котрі не можуть збагачуватися у процесі розвитку пізнання. Раз є певна істина, то вона, згідно з догматизмом, правильна для будь-якого випадку, для будь-яких умов розвитку.

Зворотним боком догматизму є релятивізм. Релятивізм (від грец. релятивний, відносний) – теоретико-пізнавальна концепція, котра виходить з одностороннього з'ясування сутності істини, перебільшення моменту її відносності, тобто інтерпретації результатів процесу пізнання. І, звичайно, тут релятивізм є різновидом метафізичного тлумачення істини. Отже, релятивізм має безпосереднє відношення до діалектики як теорії пізнання і в цьому є її альтернативою. Догматизм ґрунтується на перебільшенні значення абсолютної істини, ігноруючи момент її конкретності; релятивізм, навпаки, перебільшує значення відносної істини, відкидаючи момент її абсолютності.

Таким чином, якщо розглядати діалектику як теорію розвитку, то її антиподами є метафізика і “негативна” діалектика; якщо розглядати діалектику як логіку, то її альтернативами є софістика й еклектика. Якщо ж розглядати діалектику як теорію пізнання, то її альтернативами є догматизм і релятивізм.

Термінологічний словник

Діалектика – (від грец. веду бесіду, розмірковуую) – учення про універсальні закони розвитку й руху природи, суспільства, пізнання; метод пізнання дійсності в її розвитку, суперечності, цілісності; об'єктивний процес розвитку явищ у всій повноті їх форм і притаманних йому суперечностей.

Закон – необхідне, істотне, тривке відношення, що повторюється між явищами в природі і суспільстві.

Категорія – це найбільш загальні поняття, через які визначаються (у тій чи іншій сфері знання) окремі, більш конкретні поняття.

Принцип – (від лат. початок, основа): 1) першооснова, те, що є основою певної сукупності фактів, теорії, науки, чим слід керуватися в науковому пізнанні та практичній діяльності; 2) внутрішні переконання людини, що визначають її ставлення до дійсності, норми поведінки й діяльності.

Детермінізм – (від лат. визначаю) – підхід до вирішення проблем ролі і місця причинності, зв'язку, взаємообумовленості явищ у світі. Стверджує, що природні, суспільні, психічні процеси детерміновані, тобто вони виникають, розвиваються та зникають закономірно внаслідок дії певних причин.

Розвиток – специфічний процес зміни, результатом якого є виникнення якісно нового, поступальний процес сходження від нижчого до вищого, від простого до складного.

Зв'язок – філософська категорія, що відображає об'єктивний, сутнісний, необхідний, сталий, всезагальний зв'язок матеріальних і духовних явищ, що визначає характер і напрям їх руху та розвитку.

Єдність і боротьба протилежностей – один з головних законів діалектики, що визначає внутрішнє джерело руху та розвитку в природі, суспільстві та пізнанні; всі явища, предмети і процеси об'єктивного світу містять протилежні сторони, взаємодія між якими (діалектична суперечність) і є причиною руху та розвитку.

Протилежність – поняття, що відображає такі відношення між сторонами взаємодії, за яких вони взаємозумовлюють і взаємовикликають одна одну. Наприклад, полюси в електриці.

Суперечність – категорія, що відбиває відношення взаємовиключення, взаємозаперечення.

Закон заперечення заперечення – закон діалектики, що визначає поступальний характер розвитку, який здійснюється прогресивно та спіралеподібно, через заперечення старої якості новою зі збереженням найхарактернішого та сутнісного й відносним повторенням на вищому рівні.

Перехід кількісних змін в якісні – закон зміни та розвитку явищ об'єктивної дійсності, який відображає взаємозв'язок кількісних та якісних ознак предмета, явищ, зумовленість якісних змін кількісними, завдяки чому безперервне нагромадження кількісних змін, що порушують міру як певну якість, викликає якісні зміни, що визначають характер подальших якісних змін.

Міра – філософська категорія, яка відображає співвідношення, гармонію кількісних та якісних ознак предмета. Це протяжність (інтервал) кількісних змін, в межах якої якість залишається незмінною. Мати міру – це означає не виходити за межу, не переходити в іншу якість.

Стрибок – це процес переходу від одного кількісного складу до іншого, зміна старої якості новою.

Питання для самостійного вивчення

1. Категорії діалектики як універсальні форми мислення.
2. Світоглядне та методологічне визначення законів діалектики.

Теми рефератів

1. Розвиток уявлень про діалектику.
2. Об'єктивна і суб'єктивна діалектика: їхнє трактування в історії філософії.
3. Категорії діалектики як універсальні форми мислення.
4. Діалектика як форма детермінізму.
5. Діалектика в німецькій класичній філософії.
6. Діалектична суперечність як джерело розвитку.
7. Детермінізм і індетермінізм – протилежні онтологічні концепції.
8. Розвиток уявлень про причинність.
9. Розвиток уявлень про випадковість.
10. Порядок з хаосу: нові уявлення про світобудову і самоорганізацію.

Питання для контролю та самоперевірки знань

1. Що таке філософська методологія?
2. Які основні системи уявлень складають системи філософсько-методологічного знання?
3. Що ви можете сказати про розвиток уявлень про діалектику?
4. Які особливості античної діалектики?
5. Що таке:
 - а) об'єктивна діалектика?
 - б) суб'єктивна діалектика?
6. Який внесок Г. Гегеля в розробку діалектики?
7. У чому сутність принципу загального зв'язку?
8. У чому сутність принципу розвитку?
9. Розкрийте протилежність діалектики та метафізики.
10. Чому закон єдності та боротьби протилежностей називають ядром діалектики?
11. Розкрийте зміст категорій якості, кількості та міри, а також взаємозв'язок якісних та кількісних змін.

12. Яке місце займає закон заперечення заперечення у системі інших законів матеріалістичної діалектики?
13. Поясніть основний зміст закономірностей діалектичних зв'язків (законів діалектики). У чому специфіка кожної (кожного) з них?
14. Які основні функції філософських категорій?
15. Яке співвідношення філософських категорій і загальнонаукових понять?
16. Які ви знаєте спроби систематизації філософських категорій?
17. Розкрийте діалектику причини і наслідку. Які ознаки причинного зв'язку?
18. Розкрийте зміст категорій, що безпосередньо належать до зв'язків.
19. Які ви знаєте альтернативи діалектики?
20. Поясніть співвідношення між поняттями “розвиток” і “прогрес”?
 - а) збігаються;
 - б) не мають нічого спільного;
 - в) збігаються частково;
 - г) одне з них є окремим випадком іншого. Проілюструйте прикладами з історії.

Проблемні питання та питання для дискусій

1. Проаналізуйте співвідношення концепцій детермінізму і діалектики.
2. Що є предметом діалектики? Порівняйте його:
 - а) із предметом детермінізму;
 - б) із предметом якої-небудь конкретної наукової дисципліни.
3. Які особливості античної діалектики?
4. Сформулюйте одним умовним (імплікативним) реченням сутність:
 - а) закону єдності і взаємодії протилежностей;
 - б) закону взаємного переходу кількісних і якісних змін;
 - в) закону заперечення заперечення.
5. Роз'ясніть світоглядне і методологічне значення закону взаємного переходу кількісних та якісних змін.
6. Як ви розумієте співвідношення кількісних та якісних змін у розвитку суспільства? Аргументуйте свою відповідь, наведіть конкретні приклади.
7. Поясніть світоглядне й методологічне значення закону єдності і взаємодії протилежностей.
8. У чому полягає відмінність логічних суперечностей від суперечностей об'єктивної дійсності?
9. Чи існують протиріччя в мисленні людини? Якщо так, то які саме протиріччя існують? Яку роль вони відіграють і як вирішуються?

10. Поясніть специфіку діалектичних протиріч у суспільстві. Яку роль вони відграють – позитивну чи негативну? Чи сприяють вони прогресу суспільства?
11. Як ви думаєте, чому закон єдності і боротьби протилежностей часто називають ядром діалектики?
12. Поясніть світоглядне і методологічне значення закону заперечення заперечення.
13. Виявіть специфіку прояву законів діалектики в розвитку суспільства. Як ця специфіка виявляється в реаліях сучасної України?
14. Що значить бути діалектиком? Які принципи діалектичного мислення ви знаєте? Наведіть приклади діалектичного підходу до якого-небудь явища чи процесу.
15. Які функції категорій діалектики? Чи може людина обійтися без категорій?
16. Поясніть, що таке зворотний зв'язок і в чому його специфіка? Яких категорій діалектики він стосується?
17. Наведіть приклад ситуації, в якій одне і те ж явище може бути і причиною, і наслідком.
18. Чи завжди можливість необхідним чином переходить у дійсність? Аргументуйте свою відповідь.
19. Розкрийте діалектику форми і змісту в процесі розвитку. Поясніть, чи може одна й та ж форма бути різною за змістом? Чи може один і той же зміст мати різні форми? Наведіть приклади.
20. До яких практичних наслідків призводить визнання існування в природі і суспільстві?
 - а) тільки необхідності;
 - б) тільки випадковості.
21. Наведіть приклад ситуації, в якій те ж саме явище в одній системі відносин виступає як необхідність, а в іншій – як випадковість.

Тестові завдання

Виберіть правильну відповідь:

1. Закон заперечення заперечення показує:
 - а) механізм розвитку;
 - б) джерело розвитку;
 - в) спрямованість розвитку.
2. Простір виражає:
 - а) порядок розміщення речей відносно один одного;
 - б) протяжність;
 - в) послідовність протікання матеріальних процесів.
3. З точки зору метафізики розвиток – це:

- а) плавний процес чисто кількісних змін;
 - б) єдність кількісних та якісних змін;
 - в) єдність протилежностей;
 - г) повторення одного і того ж.
4. Закон взаємного переходу кількісних змін в якісні показує, що:
- а) будь-яка якісна зміна обумовлена змінами кількісними;
 - б) будь-яка кількісна зміна зумовлює перетворення в якість;
 - в) зміни у кількості завжди відбуваються стрибкоподібно, а в якості – поступово.
5. Уся доступна нам реальність є сукупність предметів та явищ, які:
- а) знаходяться в різних зв'язках між собою;
 - б) пов'язані в рамках певних форм руху матерії;
 - в) не пов'язані між собою.
6. Якість – це:
- а) торговельний знак;
 - б) критерій розвиненості властивостей об'єкта;
 - в) тотожна з буттям визначеність речей;
 - г) зовнішня стосовно буття визначеність речі;
 - г) показник рівня життя.
7. Заперечення – це:
- а) перехід об'єкта на новий рівень;
 - б) знищення об'єкта;
 - в) логічний парадокс;
 - г) помилка мислення;
 - г) аргумент у суперечці.

Література: основна [4; 5; 16; 18; 25; 28; 30; 31; 33];
 додаткова [1; 18; 21; 26; 31].

Тема 11. Теорія пізнання

План лекції

1. Сутність пізнавального процесу, його принципи та особливості.
2. Поняття чуттєвого та раціонального у пізнанні.
3. Філософське розуміння істини. Об'єктивна, абсолютна та відносна істини.
4. Наукове пізнання. Емпіричний та теоретичний рівні наукового пізнання.
5. Основні форми та методи наукового пізнання.

Основні поняття: гносеологія, пізнання, знання, агностицизм, скептицизм, суб'єкт пізнання, об'єкт пізнання, практика, чуттєве пізнання, раціональне пізнання, інтуїція, творчість, істина, абсолютна

істина, відносна істина, об'єктивна істина, хибна думка (заблудження), омана, емпіричне пізнання, теоретичне пізнання, метод, методологія, наука, епістемологія, догматизм, релятивізм.

Методичні рекомендації

У цій темі висвітлюються принципові теоретичні положення курсу, зокрема питання про те, як людина пізнає світ, що таке знання, чи можемо ми реально відображати дійсність – тобто все, що належить до корінних світоглядних проблем, вивчення яких є важливою умовою опанування курсом.

1. Сутність пізнавального процесу, його принципи та особливості. Починаючи вивчення теми, насамперед необхідно чітко з'ясувати, що таке гносеологія як філософське вчення, які проблеми вона вирішує. Як ви вже знаєте з попередніх тем, *гносеологія* – це вчення про пізнання, теорія пізнання. Однак слід враховувати, що пізнання є об'єктом вивчення багатьох наук. Крім філософії, проблеми пізнання досліджують психологія, фізіологія вищої нервової діяльності, кібернетика, логіка, мовознавство, семіотика та ряд інших наук. Проте всі вони не ставлять і не вирішують корінних проблем пізнання, а вивчають лише його окремі аспекти.

Специфіку гносеології як філософської дисципліни становить те, що гносеологія досліджує найбільш загальні закономірності та проблеми пізнання. До них, зокрема, належать: природа і джерела пізнання, що є його основою і що рухають ним, які можливості і межі пізнання, що таке істина та заблудження, в яких формах і якими методами здійснюється пізнавальна діяльність людей та інше.

Отже, гносеологія, або теорія пізнання, філософія пізнання вивчає не окремі сторони, аспекти, грані пізнання, а всезагальне в пізнавальній діяльності незалежно від того, яка саме ця діяльність: повсякденна чи спеціалізована, професійна, наукова чи художня. Процес пізнання вона досліджує як ціле з точки зору його сутності, зумовленості і структури, відношення людських знань про дійсність до самої дійсності. Будь-яка пізнавальна активність в кінцевому підсумку спрямована на задоволення історично формуючих матеріальних та духовних потреб і за своєю сутністю нерозривно пов'язана з цілеспрямованою практичною діяльністю. Остання тому і є історичною передумовою, основою і метою пізнання.

Отже, що таке пізнання?

Пізнання – це процес активного, цілеспрямованого, понятійного відображення дійсності у свідомості людини. Теорія пізнання (або гносеологія) – розділ філософії, в якому з'ясовуються природа

пізнання, його рівні, методи, форми, закономірності, можливості, труднощі та суперечності.

У філософії існують два протилежних підходи до з'ясування сутності процесу пізнання, його джерела, здатності людського розуму відобразити істину. Для ідеалістичної філософії пізнання – це процес діяльності самої людської свідомості, результат останньої. Зміст знання з точки зору такого підходу ми нібито отримуємо не з об'єктивної дійсності, а з самої свідомості, котра є джерелом пізнання. Для матеріалістичної філософії пізнання є процесом вияву самої сутності людини, її можливостей адекватно відобразити у свідомості те, що вона пізнає. Джерелом пізнання у такому розумінні є не свідомість людини сама по собі, а відображувана нею об'єктивна дійсність, яка не залежить від людини, її свідомості. Остання є лише засобом пізнання, а не джерелом його, бо зміст знання знаходиться за межами свідомості.

Пізнання – це вища, людська, соціальна форма відображення, якій притаманні такі риси:

1. Пізнання є формою духовного (ідеального) відображення і освоєння дійсності. Пізнання як відображення – це здатність людського мозку відтворювати у певній ідеальній формі і певною мірою повноти існуючих поза ним об'єктів, їх властивостей і зв'язків.
2. Джерелом пізнання, сферою, звідки воно отримує свій зміст, є існуюча незалежно від свідомості об'єктивна реальність.
3. Процес пізнання має суспільно-історичний характер.
4. Основою всього процесу пізнання є суспільно-виробнича, соціально-політична, науково-експериментальна та інша практична діяльність людей.
5. Пізнання є не пасивним спогляданням дійсності, а активним процесом, не простим одержанням готових знань, а творчим їх формуванням на основі усвідомлення цілей, настанов і змісту практичного впливу людини на об'єкт.
6. Пізнання – складний, суперечливий, нескінченний за своїми проявами процес наближення образів свідомості до об'єкта пізнання, рух нашої думки від незнання до знання, від знання неповного, недосконалого до знання більш повного і досконалого.

Таким чином, пізнання – це зумовлений законами соціального розвитку, нерозривно пов'язаний з практикою процес активно-діяльного відображення в свідомості людей об'єктивної та суб'єктивної дійсності, основним результатом якої є знання.

Зверніть увагу на те, що знання – це результат пізнавальної діяльності, виражений в ідеальних образах (уявленнях, поняттях,

судженнях, теоріях) і закріплений в знаках природних або штучних мов. Знання певним чином порівнюються з вірою. Віра – це знання, прийняте без достатньої критичної перевірки, під впливом чужої думки, власного інтересу, традицій, навіювання тощо.

Далі слід перейти до розгляду другої частини першого питання теми – структури пізнання. Розкриваючи це питання, зупиніться насамперед на характеристиці основних елементів, які становлять процес пізнання (суб'єкти, об'єкти, предмети, мета, засоби та результати пізнання).

Ті конкретні речі, явища, процеси, на які безпосередньо спрямована пізнавальна активність людей, прийнято називати *об'єктом пізнання*. Об'єкт – це та частина об'єктивної дійсності, на яку спрямована пізнавальна діяльність людини. Той, хто здійснює пізнавальну діяльність, є суб'єктом пізнання. *Суб'єктом* може бути як окремих індивід, так і соціальна група. Суб'єкт – це людина, але не будь-яка, а лише та, котра здатна пізнавати, активна, творча, цілеспрямована.

Зверніть увагу на те, що сучасна наукова гносеологія ґрунтується на таких принципах: принцип об'єктивності, принцип пізнаваності, принцип активного творчого відображення, принцип діалектики, принцип практики, принцип історизму, принцип конкретності істини.

2. Поняття чуттєвого та раціонального у пізнанні. Пізнання як процес складається з двох нерозривних моментів – чуттєвого та раціонального. *Чуттєве пізнання* – основа чуттєвого досвіду. Воно ґрунтується на відчуттях, котрі є необхідним джерелом пізнання. Це – слух, дотик, зір, смак, нюх. Основними формами чуттєвого пізнання є відчуття, коли суб'єктом сприймаються окремі сторони, властивості речі; сприйняття, коли відбувається цілісне відображення предмета і уявлення, коли подумки людина відтворює те, що вона бачила раніше, що колись сприймала безпосередньо. Фактично, чуттєве пізнання – це активне, живе споглядання, “мислення” образами.

Отже, для чуттєвого пізнання в цілому характерне відображення дійсності в наочній формі, наявність безпосереднього (без проміжних ланок) зв'язку людини з навколишнім світом, відображення головним чином зовнішніх індивідуальних особливостей предметів і процесів, їх деяких загальних властивостей. Вихід же за межі чуттєвого пізнання досягається за допомогою мислення тому, що чуттєве відображення і його основні форми хоч і є необхідною властивістю пізнання, все ж обмежені у своїх можливостях давати істинні знання, оскільки чуттєво даний предмет завжди сприймається в безпосередній єдності з суб'єктом. Тому знання про дійсність досягається подальшим розвитком форм пізнання, які виводять за межі

безпосередньої чуттєвості. Отже, наступний рівень пізнання – раціональне пізнання.

Раціональне пізнання (від лат. *rationalis* – розумний) здійснюється на рівні мислення. Мислення є процесом узагальненого, суттєвого відображення дійсності в таких його основних формах, як поняття, судження, умовивід.

Зверніть увагу, що чуттєве і раціональне – це діалектично взаємопов'язані складові єдиного пізнавального процесу, які лише в єдності можуть давати адекватну картину дійсності. Безпосередньо ця єдність втілюється і виявляється в діяльності такої пізнавальної здібності людини, як творча уява, інтуїція.

Таким чином, процес пізнання здійснюється у формах чуттєвого та раціонального відображення. Однак слід пам'ятати, що чуттєве та раціональне – це не ізольовані один від одного ступені пізнання, а діалектично взаємопов'язані складові єдиного пізнавального процесу, які лише в єдності можуть давати адекватну картину дійсності.

Чуттєве та раціональне пізнання знаходяться в органічній єдності, у взаємодії. Не буває раціонального пізнання поза чуттєвим і, навпаки, чуттєвого пізнання поза раціональним. Свідченням їх нерозривної єдності є хоча б те, що вже в уявленні (основній формі чуттєвого пізнання) є елементи раціонального, абстрактного, узагальнюючого. Бо уявлення – це відтворення у свідомості людини того, що колись було. Уявлення – це згадування того, що найбільш запам'яталося, що є для суб'єкта важливим. При цьому втрачається безпосередність того, що уявляється, тому не всі ознаки баченого відтворюються.

Яскравим прикладом єдності чуттєвого і раціонального у пізнанні може бути така його форма, як *інтуїція* (від лат. уважно дивлюся). *Інтуїція* – це здатність людини осягнути істину, передбачити ситуацію через безпосереднє чуттєве споглядання, без логічного, раціонального доведення. Це, так би мовити, пряме “бачення” сутності явища чи процесу. Звичайно, такою формою відображення дійсності володіє не кожна людина. Основними рисами такої інтуїції є безпосередність (відсутні перехідні логічні ланки доведення); несподіваність (раптовість) спалаху думки, неусвідомленість шляхів досягнення нового знання, яким чином це відбулося.

3. Філософське розуміння істини. Об'єктивна, абсолютна, відносна і конкретна істини. Результатом пізнання, його найважливішим здобутком є досягнення істини. Що таке істина?

Істина – адекватне відображення у свідомості людини, її уявленнях, поняттях, судженнях, умовиводах, теоріях об'єктивної дійсності. Інакше кажучи, істина – це правильне відображення

дійсності. Першою і вихідною ознакою істини, яка означає, що істина зумовлена в кінцевому підсумку реальною дійсністю, практикою і незалежністю змісту істинного знання від окремих людей, є її *об'єктивність*. У цій тезі увага наголошується на незалежності від суб'єкта саме змісту істини. Водночас положення про об'єктивність істини не означає, що вона є елементом об'єктивного світу. Будучи результатом суб'єктивної діяльності людини, істина в той же час у своєму змісті відтворює дійсність, а отже, не залежить від суб'єкта. Скажімо, І. Ньютон відкрив основні закони класичної фізики, закон всесвітнього тяжіння у XVII столітті. А що, до цього часу дані закони не діяли? Вони діяли, але лише Ньютону вдалося їх відкрити, з'ясувати їхню сутність, завдяки своїй обдарованості, талановитості.

Потрібно звернути увагу на те, що істина є процес, а не якийсь одноразовий акт осягнення об'єкта відразу, цілком і в повному обсязі. Для характеристики цієї ознаки істини вживаються категорії відносного та абсолютного.

Поняття “*абсолютна істина*” у філософії вживається в трьох значеннях:

1. Абсолютна істина – це повне, точне, вичерпне відображення об'єкта у мисленні людини. Це такі знання про речі, процеси і явища, котрі не можна спростувати.
2. Абсолютними істинами є так звані “вічні істини” – факти, що встановлені з повною достовірністю. Тобто мова йде про події, що реально відбулися. Наприклад, Гегель народився 27 серпня 1770 року, Велика Вітчизняна війна почалася 22 червня 1941 року. “Вічними істинами” є аксіоми, котрі не потребують доведення, оскільки вони очевидні. Так, абсолютною істиною є твердження про те, що від перестановки доданків їх сума не змінюється ($10 + 5 = 15$, або $5 + 10 = 15$).
3. Абсолютна істина в третьому значенні – це уявлення про можливість пізнання світу людиною в цілому. Однак слід підкреслити, що ні людина, ні людство цього ніколи досягнути не зможуть.

Пізнання людиною абсолютної істини “в цілому” – суперечливий процес. Таку істину людина пізнає не відразу, не цілком, а поступово, частинами. На цьому шляху існують не лише елементи абсолютного знання, а й помилки, заблудження, відносна істина.

Відносна істина – це неповне, незавершене, неостаточне знання, котре в процесі пізнання уточнюється, поглиблюється. Воно визначається рівнем розвитку науки в даний період.

Отже, оскільки істина *об'єктивна* за змістом, вона одночасно є і *абсолютною*, але тільки в певних межах. Саме тому об'єктивна істина неминуче не лише абсолютна, але одночасно й *відносна*, тобто вона є абсолютною лише в певних межах стосовно них. Самі ці межі визначаються рівнем історичного розвитку пізнавальної та практичної діяльності суб'єкта.

Таким чином, можна зробити висновок, що немає і не може бути окремо абсолютної істини й окремо відносної. Існує *одна істина* – *об'єктивна за змістом*, яка є *діалектичною єдністю абсолютного та відносного*, тобто є істиною абсолютною, але відносно певних меж. У подальшому, в процесі пізнання, людська думка рухається від істини неповної, відносної до істини більш повної, глибокої, абсолютної.

Істина завжди *конкретна*. Це один з основних принципів діалектичного підходу до пізнання, який передбачає точне урахування всіх умов (у соціальному пізнанні – конкретно-історичних умов), в яких перебуває об'єкт пізнання. Конкретність – це властивість істини, за якою істинність того чи іншого твердження залежить від умов місця та часу, а також тільки в певній визначеній теоретичній системі, в системі відліку та ін.

Незнання або ігнорування цих меж перетворює наші знання з істини на заблудження (хибу, оману). *Заблудження* – це неправильне, викривлене, ілюзорне відображення дійсності; це невідповідність нашого знання сутності речі, недостовірність суб'єктивного знання про предмет його об'єктивному змісту.

Заблудження в процесі пізнання відрізняється від помилки. *Помилка* – це невідповідність знання індивіда про об'єкт, що вивчається. Така невідповідність обумовлена особистими якостями людини, її компетентністю, фаховим рівнем.

Як *діалектичні протилежності заблудження й істина* за певних умов перетворюються одна на одну: істина абсолютизована, взята абстрактно, перетворюється на заблудження і, навпаки, заблудження як момент складного діалектичного процесу пізнання, будучи одностороннім відображенням одного з проявів дійсності, може стати шляхом до істини, а отже, моментом її пізнання.

Якщо заблудження – характеристика знання, то *помилка* – результат неправильних дій індивіда в конкретній сфері діяльності (логічні, фактичні помилки в обчисленнях, у політиці, в повсякденному житті тощо). Отже, помилка – це неправильне знання, яке сприймається за істинне, або, навпаки, істинне, що тлумачиться як хибна думка. *Заблудження* слід відрізнити від *неправди* – навмисного

спотворення істини в корисних цілях – і пов'язаної з цим передачі свідомо неправильного знання – дезінформації.

На завершення розгляду цього питання потрібно зупинитися на характеристиці проблеми *критерію істини* (мірила достовірності людських знань, їхньої відповідності об'єктивній дійсності). Зверніть увагу на те, що питання про критерій істини по-різному вирішувалося в історії філософської думки. Одні філософи оголошували критерієм істини ясність думки (Декарт), другі – чуттєвість, безпосереднє сприйняття того чи іншого положення речей (Фейєрбах), треті – загальнозначущість (Богданов), четверті – корисність (Дьюї). Матеріалістична філософія вирішальним критерієм істинності людських знань вважає суспільно-історичну практику в усьому обсязі свого змісту й форм, а також у цілісному історичному розвитку.

4. Наукове пізнання. Емпіричний та теоретичний рівні наукового пізнання. Обговорення можливих границь наукового пізнання пов'язане з аналізом його реальних та потенційних меж. Погляд на можливості науки історично змінювався, і ця еволюція була обумовлена, з одного боку, рівнем розвитку самої науки, а з іншого – соціальним місцем науки в суспільстві, її роллю в суспільному розподілі праці, в системі соціальних цінностей.

Слід мати на увазі, що наука розвивається нерівномірно. По суті, термін “наука” поєднує в собі цілу сукупність постійно розгалужених і одночасно наукових дисциплін, які інтегруються. Тому прийнято говорити про існування дисциплінарної матриці науки, за якою мають на увазі систему внутрішньодиференційованих наукових дисциплін, які мають свою власну предметну сферу, особливі методи та форми наукового пізнання, які існують в рамках цих сфер.

У науковому пізнанні розрізняють два рівні: емпіричний та теоретичний. Емпіричний не зводиться до чуттєвого, тому що включає логічне осмислення та інтерпретацію емпіричних фактів, а теоретичний не обмежується логічними формами пізнання, тому що в теоретичному дослідженні використовуються наочні моделі та допоміжні чуттєві образи.

На емпіричному рівні переважає чуттєве пізнання, раціональний момент, і його форми тут присутні, але мають підпорядковане значення. Тому об'єкт, що досліджується, відображається переважно з боку своїх зовнішніх зв'язків і проявів, в яких виражаються внутрішні відношення. Характерними *ознаками емпіричного пізнання* (або форми емпіричного пізнання) є збір фактів, їх первісне узагальнення, систематизація, класифікація або інша фактофіксуюча діяльність.

Теоретичний рівень наукового пізнання характеризується переважанням раціонального моменту – понять, теорій, законів та

інших форм розумової діяльності. Живе споглядання не усувається, а стає підпорядкованим аспектом пізнавального процесу. Теоретичне пізнання відображає явища і процеси з боку їх універсальних внутрішніх зв'язків і закономірностей, що досягаються за допомогою раціональної обробки даних емпіричного пізнання.

Найважливіше завдання теоретичного пізнання – досягнення істини в усій її конкретності.

До основних компонентів, що відображають структуру теоретичного пізнання, належать ідея, концепція, проблема, гіпотеза й теорія.

Ідея (від грец. образ, начало) – логічна форма відображення певних зв'язків, котра спрямована на їх практичне втілення. Ідея є такою формою мислення, зміст якої поєднує у собі знання про реальну дійсність, суб'єктивну мету, а також бажання її реалізувати. *Концепція* – форма наукового знання, котре відображає цілісне пізнання об'єкта і розуміння його результатів. *Проблема* – форма знання, змістом якої є те, що ще не пізнане людиною, але що необхідно пізнати. Іншими словами, це знання про незнання, питання, яке виникає в ході пізнання і вимагає відповіді. *Гіпотеза* – наукове припущення, ще не доведене практикою. Гіпотеза висувається для пояснення нових фактів у науці, які необхідні з точки зору існуючих теорій. *Теорія* – це система узагальненого знання, основних наукових ідей, законів і принципів, які відображають певну частину навколишнього світу, а також матеріальну і духовну діяльність людей. *Наукова теорія* – відносно замкнута, змістовна система знань, котра об'єднує і описує деяку сукупність явищ і процесів.

5. Основні форми та методи наукового пізнання.

Теоретичний рівень наукового пізнання, окрім вищезгаданих форм пізнання, має свої *методи* досягнення істини. Це – аналіз і синтез, індукція і дедукція, абстрагування, історичний та логічний методи, ідеалізація, формалізація, моделювання тощо. Розглянемо ці методи більш детально.

Аналіз і синтез – основні методи наукового пізнання, котрі входять як складова частина у будь-яке наукове дослідження. *Аналіз* (від грец. розкладання, розчленування) – прийом уявного, а іноді і реального розчленування предмета, явища чи процесу, їхніх властивостей і відношень. Засіб, який є протилежним аналізу, коли властивості, ознаки речей і явищ розглядаються в їх цілісності, з'єднанні, є синтезом. *Синтез* (від грец. з'єднання, складання, сполучення) – з'єднування різних елементів в єдине ціле, певну систему. Синтез у цьому значенні є протилежний аналізу, однак вони

сполучаються у пізнавальній діяльності. Аналіз і синтез (розчленування та складання) у своїй елементарній формі притаманні також вищим тваринам.

Індукція і дедукція – важливі методи наукового дослідження і типи умовиводів. *Індукція* (від лат. *inductio* – наведення) – логічний прийом, коли на основі вивчення окремих фактів здійснюють узагальнення, тобто загальний висновок “наводиться” завдяки знанню окремого, конкретного. *Дедукція* (від лат. *deductio* – виведення) – метод наукового дослідження і тип умовиводу, коли в результаті знання загального “виводиться” знання про окреме (конкретне).

Метод абстрагування. *Абстрагування* (від лат. *abstractio* – відхиляння) – логічний процес відхиляння думки від одних властивостей предмета і концентрації її на інших його властивостях. Наприклад, коли нам необхідно підняти якийсь предмет, то ми не звертаємо увагу на те, якого він кольору, пофарбований він чи ні, яка його структура та ін. Ми подумки відхиляємося від цих ознак і концентруємо думку на тому, яка його вага, розміри, бо предмет насамперед потрібно підняти, винести. Це і є простим актом абстрагування. Результатом абстрагування є різні поняття і категорії, наприклад, рух, розвиток, матерія, суперечність, вартість тощо.

Процес *логічного пізнання* того чи іншого явища, якщо він здійснюється з точки зору науки, знаходиться у нерозривному зв'язку з процесом його історичного розвитку, бо відобразити реальність необхідно такою, якою вона є насправді, а для цього треба виходити з того, щоб логічний хід пізнання в цілому збігався з історичним ходом розвитку явища, що вивчається.

Історичний метод – це дослідження процесу становлення і розвитку певного об'єкта, його періодів, тобто конкретних різноманітних проявів. Історичний метод є теоретичним, узагальненим відтворенням у мисленні розвинутого об'єкта в його суттєвих, необхідних і закономірних зв'язках і відношеннях.

Ідеалізація (від фран. *ideal* – зразок, щось найдосконаліше, вища мета прагнень) – спосіб логічного моделювання, завдяки якому створюються теоретичні (ідеалізовані) об'єкти, котрі не можуть бути здійснені на практиці експериментальним шляхом. Процес ідеалізації – це конструювання в думках понять про речі, які не існують у дійсності.

Формалізація (від лат. *forma* – зразок, зовнішнє окреслення, контур предмета) – метод відображення результатів мислення за допомогою системи символів, формул, знаків.

Моделювання (від лат. *modelus* – зразок, еталон, стандарт) – метод дослідження предметів, яких-небудь явищ, процесів чи предметів шляхом побудови і вивчення їх моделей, використання останніх для уточнення і раціоналізації способів побудови заново конструйованих об'єктів. Метод моделювання – це відтворення властивостей об'єкта, що вивчається, на його побудованій моделі (аналогові).

Термінологічний словник

Агностицизм – позиція у підході до пізнання, яка заперечує принципову можливість або мати істинні знання, або мати можливість надійно оцінювати знання щодо їх відношення до істини.

Епістемологія – розділ філософського знання, філософсько-методологічна наука про знання.

Теорія пізнання (гносеологія) – це розділ філософії, що вивчає природу пізнання, закономірності пізнавальної діяльності людини, її пізнавальні можливості та здібності; передумови, засоби та форми пізнання, а також відношення знання до дійсності, закони його функціонування та умови й критерії його істинності й достовірності.

Пізнання – це зумовлений законами соціального розвитку, нерозривно пов'язаний з практикою процес активно-діяльного відображення в свідомості людей об'єктивної та суб'єктивної дійсності, основним результатом якої є знання.

Істина – якісна характеристика знання та мета пізнання – така характеристика знань, згідно з якою знання повністю збігаються із реальним станом справ; проте пряме дублювання реальності позбавляє людське пізнання сенсу, а тому істина постає як еталон та ідеал пізнання, який спрямовує пізнання, якісно його зумовлює; у своїй же повноті пізнання постає багатостороннім процесом продукування засобів наближення до істини.

Практика – філософська категорія, що виражає специфічне (протилежність теоретичному) відношення до світу, причому тлумачиться вона у філософських системах по-різному. Виступаючи ключовою категорією в марксистській філософії, трактується, наприклад, як матеріально-предметна діяльність людей з освоєння і перетворення дійсності. Її основні види: матеріальне виробництво (праця), перетворення природи, природного буття; соціальна дія – перетворення суспільного буття, зміна існуючих соціальних відносин; науковий експеримент; соціальна практика. У багатьох гносеологічних системах (теоріях пізнання) практику розглядають як основу і рушійну силу пізнання, як критерій істини.

Метод – свідомо визначений шлях досягнення бажаних результатів у різних сферах людської діяльності; у науковому пізнанні методи постають теоретично обґрунтованими, ретельно проробленими, а тому їх інколи називають “генетичним кодом науки”.

Догматизм – надмірне наголошення на цінності та незалежності виправданих знань, ідей та принципів.

Релятивізм (від лат. відносини) – підхід, який абсолютизує мінливість, суб’єктивність істини. Притаманний суб’єктивістським напрямкам філософії (софісти, сенсуалісти, суб’єктивісти).

Інтуїція (від лат. погляд) – безпосереднє охоплення сутності предмета. В основі інтуїції вроджена здатність (талановитість), тривалий досвід, які допомагають зрозуміти сутність явища, опускаючи опосередковані ланки; розгляд, споглядання, духовне бачення, розуміння, яке набуто безпосередньо, а не емпіричним або шляхом роздумів (рефлексії).

Питання для самостійного вивчення

1. Проблема творчості та її місце і роль у науковому пізнанні.
2. Інтуїція: етапи та умови формування.

Теми рефератів

1. Проблема класифікації форм знання та пізнавальної діяльності.
2. Сутність пізнавального процесу та його особливості.
3. Інтуїція в процесі пізнання.
4. Конкретне й абстрактне у пізнанні.
5. Відношення раціонального та ірраціонального в процесі пізнання.
6. Головні напрями розробки гносеологічних проблем у сучасній філософії Заходу.
7. Сенсуалізм, раціоналізм, практицизм – гносеологічні альтернативи науково-філософського розуміння пізнавального процесу.

Питання для контролю та самоперевірки знань

1. У чому полягають суперечності пізнавального процесу?
2. У чому полягає схожість вчень агностицизму і скептицизму?
3. В яких формах відбувається пізнання світу?
4. Що таке пізнання? Що таке знання?
5. Які основні етапи розробки проблеми пізнання в історії філософії?
6. Яка специфіка основних форм чуттєвого пізнання?
7. Які особливості раціонального пізнання, його рівнів і форм?
8. Що таке істина, в чому полягають її властивості і критерій?
9. Яка діалектика абсолютної та відносної істин?
10. Як ви розумієте термін “істина конкретна”?

11. З якою своєю протилежністю пов'язана істина? Яке джерело заблудження?
12. Чи можна вважати будь-яке хибне, викривлене знання заблудженням?
13. Чому виникає проблема критерію істини?
14. Що таке практика та її функції?
15. У чому полягає специфіка донаукового, стихійно-емпіричного пізнання?
16. Які характерні риси наукового пізнання?
17. Які основні форми і рівні наукового пізнання і чим вони відрізняються між собою?
18. Які ви знаєте методи наукового пізнання?
19. Яка роль інтуїції в процесі пізнання?

Проблемні питання та питання для дискусій

1. Від чого залежить пізнавальний образ, чим визнається його природа? Якою була б відповідь, якщо б на це питання відповів: суб'єктивний ідеаліст? метафізичний матеріаліст? діалектичний матеріаліст?
2. Які співвідношення між поняттями істина, заблудження, неправда, уявлення, фантазія?
3. Чи закономірні заблудження в процесі пізнання? Визначте ці закономірності виходячи з діалектики процесу пізнання.
4. Чим відрізняються поняття “чуттєво-сенситивне” та “раціональне” від понять “емпіричне” та “теоретичне”?
5. Чи відрізняється теоретичний рівень наукового пізнання від метатеоретичного?
6. Доведіть, що чуттєве й раціональне в пізнанні – це два рівні єдиного нерозривного процесу.
7. Чи репрезентує історія філософії різне розуміння істини /прикладі/?
8. На яких основних принципах базується сучасна гносеологія?
9. Як у сучасній гносеології позначаються суб'єкт і об'єкт пізнання?
10. Для чого в пізнавальній діяльності необхідне поняття істини?
11. Яка різниця між “істиною віри” та “істиною знання”? Чим відрізняється віра від впевненості та від переконання?
12. У чому полягає діалектика абсолютного та відносного в об'єктивній істині?
13. Чим обумовлена вимога конкретності істини і в чому полягає її сутність?
14. Чому омана є постійним супутником істини в процесі пізнання?

15. Завдяки яким своїм суттєвим характеристикам саме практика є основним критерієм істини?
16. У чому полягає діалектичний взаємозв'язок між логікою та інтуїцією, поясненням та розумінням у процесі пізнання?

Тестові завдання

1. Що означає термін “агностицизм”?
 - а) світ, недоступний пізнанню;
 - б) недосконалість, змінність знання;
 - в) пізнання найбільш адекватно відображає дійсність;
 - г) пізнання має чисто символічний характер, а істинні знання розкриваються у вірі.
2. Кому належать слова “Розум не може бути затьмарений вірою”?
 - а) М. Греку;
 - б) Гегелю;
 - в) Чаадаєву;
 - г) М. Реріху.
3. Яке пізнання базується на відчуттях?
 - а) чуттєве пізнання;
 - б) логічне пізнання.
4. Визначте форми, в яких здійснюється логічне пізнання:
 - а) уявлення;
 - б) поняття;
 - в) сприйняття;
 - г) умовивід;
 - г) судження.
5. Що означає висновок Г.В.Ф. Гегеля “Розум без розсудку є ніщо, але розсудок без розуму є дещо”.
 - а) пріоритет, первинність чуттєво-розумової діяльності людини в пізнанні реальної дійсності;
 - б) розум не стільки привілля людини, скільки її втрата;
 - в) діалектична взаємообумовленість розуму та розсудку, їх взаємозв'язок.

6. Мета пізнання:

- а) осягнення істини;
- б) розв'язання протиріч у практично-перетворюючій діяльності конкретної людини;
- в) задоволення потреб в пізнанні оточуючого світу;
- г) пізнання як прояв творчої діяльності, результатом якої є відкриття нового.

7. Інтуїція – це:

- а) робота свідомості на безсвідомому рівні, прорив підсвідомого в свідомість;
- б) процедура пізнання, яка передбачає використання правил та символів на основі домовленості суб'єктів у процесі пізнання.

Література: основна [4; 5; 11; 26-28; 30; 31; 34];

додаткова [4; 10; 19; 24; 28; 33; 36; 49; 64; 65]

Тема 12. Філософська антропологія

План лекції

1. Проблема людини в філософії.
2. Антропосоціогенез. Єдність природного, соціального та духовного в людині.
3. Людина, індивід, особистість.
4. Соціальна роль особистості в контексті її індивідуалізації.
5. Проблема смерті і безсмертя. Смысл життя людини.

Основні поняття: філософська антропологія, людина, індивід, індивідуальність, особистість, життя, дух, душа, гуманізм, свобода, цінності, сенс життя.

Методичні рекомендації

1. Проблема людини в філософії. Людина – “найдавніше з дивних див”, вона є об'єктом вивчення різних наук. Філософія на основі узагальнення досягнень, здобутих різними науковими дисциплінами, має своє специфічне бачення людини. Вона осмислює питання про природу буття, сутність людини. Відповідаючи на перше питання теми, зверніть увагу на дві тенденції в історії розвитку антропологічної думки: натуралістичну та ідеалістичну. Перша розглядає сутність людини як невідривний взаємозв'язок природного та соціального, віддаючи першість саме природній основі. Друга акцентує увагу на духовному вимірі людини. Ці тенденції та їх варіанти у поєднанні з питанням про призначення людини утворюють різноманітні концепції людини.

Зупиніться на з'ясуванні змісту *основних філософських концепцій людини*. Це психологізм, який розглядає лише психологічну природу людини, вказує, що людей слід сприймати такими, якими вони є. *Конвенціоналізм* – поведінку людини – визначають умовні норми, що довільно приймаються у суспільствах різного типу. Ці норми можна описувати, але порівнювальний аналіз здійснити неможливо. Цей підхід характерний для позитивістської філософії. *Релігійний антропологізм* вбачає призначення людини у вдосконаленні світу на шляхах наближення його до ідеалу, задуманого Богом. Протиставляються одне одному безсмертна душа та смертна плоть людини. Перший варіант релігійного антропологізму наведений в індійській філософії, яка проголошує тотожність людської душі (атмана) і духовної основи Всесвіту (брахмана). Найяскравіше цей підхід виражений у російській релігійно-ідеалістичній філософії (у В. Соловйова та М. Бердяєва). *Екзистенціалізм* вважає, що людина вкорінена в своїй суб'єктивній реальності, що призначення людини – самореалізація. Такий погляд ми знаходимо в філософії Ж.-П. Сартра. Розвиток ідей екзистенціалізму здійснений у працях Еріха Фромма, Мартіна Гайдеггера, Едмунда Гуссерля та інших. *Антропологічний матеріалізм* найбільш повно виражений у філософії Л. Фейєрбаха. Людину він сприймає не тільки як частку всезагальних відносин, але й як конкретну індивідуальність, яка перебуває у живому спілкуванні з іншими людьми. Цьому вченню бракує історичного погляду на людину, який був втілений в ідеях К. Маркса. *Марксизм* сприймає людину як істоту природну і водночас таку, яка протистоїть природі як самостійна сила. Ірраціоналістичні тенденції знайшли втілення та розвиток у волюнтаристській філософії А. Шопенгауера, Ф. Ніцше. Людина – це модифікація ірраціональних прагнень волі.

Різноманітні форми *дуалістичного погляду* на сутність людини розвинені в психоаналізі З. Фрейда, антропологічному раціоналізмі Рене Декарта, у поглибленому вигляді цей підхід застосовує Е. Кант. Дуалізм Канта – це не дуалізм душі й тіла, а природно-духовний дуалізм. Людина належить природній необхідності і одночасно абсолютним цінностям. Як елемент чуттєвого світу явищ, вона підкорюється необхідності, як носій духовності – вона є вільною.

Важливо відмітити в усіх цих підходах як помилки, так і “раціональні зерна”.

2. Антропосоціогенез. Єдність природного, соціального та духовного в людині. Як же виникає людський, соціальний спосіб буття? Як виникає людина? Відповідаючи на ці питання, усвідомте сутність концепції антропосоціогенезу. Вона полягає в тому, що виникає не

тільки новий вид (людина – антропос), а принципово новий (соціальний, суспільний) спосіб існування. Для такого стрибка предки людини мали необхідні біологічні передумови: унікальний мозок, здатний до мислення; прямоходіння, яке вивільнило передні кінцівки; розвинуту кисть руки, яка здатна до здійснення трудових операцій; утворення членороздільних звуків. Зверніть увагу на комплексний характер антропосоціогенезу. Праця, нові спільноти, мова, мислення – це найважливіші фактори гомінізації. Визначте роль кожного з цих факторів.

В основу розуміння сутності антропосоціогенезу закладене питання співвідношення біологічного та соціального в людині. Головною, принциповою тезою в цьому питанні є ідея, що людина – це істота соціальна, але водночас людина – природна істота. Основоположне значення має і визначення єдності тілесного та духовного в людині. Тілесне існування людини – тільки необхідна передумова для її справжнього буття. Визнання взаємозв'язку тіла і духу вказує на те, що людина за суттю своєю духовна, водночас прив'язана до власного тіла і не може здійснюватися як духовна особа абсолютно довільно, без урахування особливостей власної психофізичної орієнтації тіла.

Отже, життя людини постає як сукупність таких складових: біологічних, соціальних та власних зусиль людини. Визнання такого становища застерігає від крайностей біологізації та соціологізації, а також від сприйняття людини як пасивного об'єкта зовнішніх впливів – біологічних та соціальних. Кожна людина стає неповторною особистістю не тільки внаслідок генофонду, але й завдяки власним зусиллям, які спрямовані на її самостворення, самоздійснення, самовираження через розвиток форм діяльності, культури, соціальних відносин.

Розуміння людської цілісності як єдності трьох “іпостасей” – біологічної, соціальної і духовної – дозволяє прояснити, в якому сенсі використовуються поняття життя та існування. Поняття життя в широкому розумінні філософія розглядає як змістовне наповнення певними вчинками та діями того часу, який нам дарований за біологічними властивостями нашого організму. Існувати ж для людини – означає просто бути в наявності та у певних зв'язках з оточенням, явищами та процесами світу. Звичайно, людину такий спосіб буття не влаштовує, вона хоче жити так, щоб фізична досконалість, соціальна зрілість і внутрішня духовність постійно взаємодоповнювали одна одну. Людина хоче пройти через низку важливих для себе вчинків та подій. І, нарешті, людина хоче “бути людиною”, тобто здобути й вищі людські якості.

3. Людина, індивід, особистість. Враховуючи всі трактування людини, можна дійти до висновку, що людина – жива істота, що має певні потреби, задовольняє їх у процесі виробництва завдяки спілкуванню і здатності свідомо, цілеспрямовано перетворювати світ і саму себе. Це – біопсихосоціальна єдність, в якій через соціальне, біологічне та психічне реалізується людське, що знаходить свій вияв у психологічному, моральному, естетичному, релігійному, політичному. Всі ці форми вияву людського співіснують в органічній єдності, взаємодії, взаємопроникненні.

Проблема особистості у соціальній філософії описується категоріями “індивід”, “особистість”; “індивідуальність”:

Індивід (від лат. неподільне, особа) – окремий представник соціальної спільноти (суспільства, класу, прошарку, соціальної групи), якому притаманні основні соціально-демографічні або соціально-професійні характеристики певної спільноти. Індивід екземлярний. Це не просто “один”, а завжди “один з ...”.

Поняття “індивід” слід відрізнити від поняття “індивідуальність” як позначення неповторного поєднання природних та соціальних властивостей індивіда, а також від поняття особистість як позначення деіндивідуалізованих соціальних якостей людини.

Особистість (від лат. персона) – конкретне вираження сутності людини, цілісне втілення і реалізація в ній системи соціально значущих рис і якостей суспільства. Невід’ємними рисами особистості є самосвідомість, ціннісні орієнтації, соціальні відносини, відповідальність за свої вчинки, певна автономність відносно суспільства тощо. Слово “особистість” спочатку означало маску, яку одягав актор в античному театрі, а потім воно стало позначати самого актора та його роль (персонаж). Пізніше цей термін тлумачився як готовність взяти на себе всю повноту пов’язаної із цією роллю відповідальності.

Якщо поняття індивідуальності характеризує діяльність людини в міру своєрідності та неповторності, багатогранності та гармонійності, природності та невимушеності, то поняття особистості акцентує в ній свідомо-вольовий початок. Індивід тим більше заслуговує право називатись особистістю, чим чіткіше усвідомлює мотиви своєї поведінки і чим суворіше її контролює, підкоряючи єдиній життєвій стратегії.

Поняття “особистість” треба відрізнити від поняття “особа”, яким позначається людський індивід у всій повноті якостей: біологічних, соціальних, духовних, ментальних та тілесних. Особа – це окремий представник людського роду, який у процесі взаємодії саморозвитку і соціалізації стає індивідуальністю та особистістю.

У сучасній психології виділяють чотири головні *типи особистостей*: сангвіністичний (висока нервово-психічна активність, емоційна вразливість), холеричний (висока імпульсивність, енергійність дій, запальність), меланхолійний (приглушеність моторики, стійкість почуттів), флегматичний (стриманість, повільність дій, спокійність міміки).

Більш поширеним є розподіл особистостей на інтровертів (звернених до себе) та екстравертів (звернених до зовнішнього світу). Відповідно до виду діяльності людини, від якої вона отримує максимальне задоволення, виділяються такі типи особистостей: альтруїсти (насолада від допомоги іншим), практичний тип (задоволення від продуктивно-корисної праці), гностичний тип (задоволення від пізнання, наукової діяльності). Розрізняють також гедоністів, які головним принципом життя вважають задоволення; дійовий тип та інтелектуалів.

4. Соціальна роль особистості в контексті її індивідуалізації.

Людина – продукт і суб'єкт суспільних відносин. Якщо поняття індивіда спрямоване на перше з цих визначень, то поняття індивідуальності та особистості акцентують увагу на тому, що конкретна людина може стати активним суб'єктом суспільного життя.

Людський індивід, з одного боку, є соціально універсальним, з іншого – особистісним. Індивідуальність виявляється у своєрідності соматичних, психічних, інтелектуальних потреб та здібностей. Інстинкт не дає людині того, “що потрібно”, традиція не дає людині того, “що повинно бути”, бо це забезпечує особистісне трактування “Я”. Тому індивідуалізацію слід розглядати нарівні з такими категоріями, як “самосвідомість”, що позначає персональне представлення “Я”, та “самооцінка”, яка являє собою контроль за реальною здатністю особистості критично кваліфікувати власні мотиваційні стани, рівні зазіхань. За рахунок динамізації особистісно-мотиваційної сфери самооцінка виконує функції саморозуміння, самоуправління, самовиправлення та самозбереження.

Індивідуалізація – це процес виділення людини як відносно самостійного суб'єкта в ході історичного розвитку суспільних відносин. Це процес і результат суміщення соціальних вимог, очікувань, норм, цінностей, виявлення особистісних та ділових якостей, що необхідні для ефективного виконання соціальної ролі, із специфікою потреб, властивостей та стимулів діяльності індивідів, тобто персоніфікованою формою реалізації соціальних функцій.

Поняття індивідуальності акцентує увагу на тому особливому, специфічному, своєрідному, що відрізняє дану конкретну людину від

інших людей. Воно може розглядатися як антитеза стосовно поняття “середньотиповий”. З уявленням про розвинуту індивідуальність пов’язується наявність різноманітних соціальних якостей, що надають людині справжню неповторність. Розвинена індивідуальність характеризується такими рисами: багатогранні вміння, професійна необмеженість, поєднання різних здібностей, здатність у разі необхідності швидко оволодівати іншими видами діяльності.

Індивідуалізація виявляється можливою завдяки пластичності, гнучкості індивідів, здатності виконувати одноманітні дії з урахуванням специфіки ситуації та властивостей самого індивіда, вона являє собою момент творчості. Цінні для суспільства або соціальних груп та колективів індивідуалізовані способи, форми, методи діяльності можуть бути опанованими, засвоєними іншими, перетворюючись в еталонні, що свідчить про процес виникнення інновацій.

Процес самореалізації особистості, виявлення її призначення протікає на фоні напруженої цілеспрямованої діяльності, що є підготовчою для моменту натхнення, відкриття. Тому визначальними характеристиками особистісної структури є цілеспрямованість та проєктивність.

Соціальна роль – відповідний прийнятим нормам спосіб поведінки людей залежно від їх статусу або позиції в суспільстві, в системі міжособистісних відносин. Засвоєння соціальних ролей – це важлива складова процесу соціалізації особистості, обов’язкова умова вростання в суспільство людей, собі подібних. Засвоюючи соціальні ролі, людина засвоює соціальні стандарти поведінки, вчиться оцінювати себе та здійснювати самоконтроль.

Соціальна роль – це сукупність вимог суспільства до людей, що займають певні соціальні позиції. Це вимоги у вигляді настанов, бажань, очікувань певної поведінки, що регламентується у конкретних соціальних нормах. Соціальна роль визначається, головним чином, існуючими очікуваннями інших людей стосовно позицій, а не їх власними індивідуальними характеристиками. Наприклад, роль лікаря сприймаємо узагальнено, як певну очікувану поведінку незалежно від особистісних почуттів конкретної людини.

Пристаючи до виконання певних соціальних функцій, індивід, як правило, знає свої права й обов’язки, а також санкції, що можуть бути застосовані у разі їх порушення. Вимоги, сподівання, що зумовлюються соціальною роллю, формуються в суспільстві під впливом загальнокультурних норм, цінностей та традицій певної суспільної системи, соціальної групи. Отже, це завжди очікувана поведінка, пов’язана з реалізацією певних прав і обов’язків. У такому

розумінні вона характеризується як нормативними вимогами до поведінки індивіда, так і очікуваннями інших людей стосовно їх виконавця. Якщо поведінка індивіда відповідає рольовим вимогам і очікуванням, то вона соціально заохочується (похвала, почесні, матеріальна винагорода).

Структура соціальної ролі враховує, по-перше, об'єктивну основу ролі (соціальний зміст, каркас та типові форми рольової поведінки), а по-друге, суб'єктивний стиль виконання ролі (її образ, рольовий ідеал, рольовий автопортрет, ставлення до себе як до виконавця).

5. Проблема смерті та безсмертя. Сенс життя людини. Єдність соціального та біологічного в людині повинна бути вихідним пунктом при розгляді цього питання. Життя та смерть – одвічні проблеми людського існування. Людина – єдина жива істота, яка усвідомлює власну смертність та робить її предметом обміркування. Людина знає про існування смерті, але це знання народжує прагнення безсмертя, яке свідчить про те, що не лише смерть, а й безсмертя постають реальними чинниками людського життя. Це означає, що людське життя набуває завершеності та сенсу через смерть. Окреме життя набуває значущості лише тому, що існує інше життя, що зі смертю окремої людини не зникає людство, а разом з цим не зникають ті всесвітні зв'язки, в межах яких реалізувалося життя.

Таким чином, ми можемо розглядати смерть та безсмертя в органічній єдності і, крім того, дослідити різні прояви цієї єдності. На формування такого погляду впливає і ставлення до смерті в різні часи та в різних культурах. Слід зауважити, що питання про смерть та безсмертя обертається для нас питанням безсмертя душі. У зв'язку з цим необхідно розглянути основні підходи до трактування безсмертя душі: релігійне трактування душі як зв'язок між безсмертним духом та смертною фізичною формою її існування. Атеїзм, матеріалізм, натуралізм не визнають існування душі. Існують концепції перевтілення душі та неминучості відплати за вчинки й наміри після припинення фізичного існування.

Крім того, в сучасних умовах по-новому стоїть питання визначення смерті. По-перше, смерть біологічно і соціально послідовно супроводжує все людське життя. Ми не можемо повернути минуле, неповторні вікові стани та враження, біологічно наше життя постійно супроводжується народженням нового (нові клітини) та відмиранням старого. Тому смерть постає як припинення усіх перетворень. Але навіть біологічно існують моменти безсмертя, оскільки ми майже безсмертні генетично, безсмертні у своїх дітях. Також існують і такі вияви безсмертя, як історичне, соціальне,

можливість індивідуального безсмертя у творіннях культури. Але і тут безсмертя існує лише в єдності зі смертю.

Питання визначення смерті розглядається і в аспекті точної констатації смерті. У цьому аспекті наприкінці ХХ століття перед людиною постають проблема евтаназії та проблема клонування людини. Евтаназія пов'язана з питанням про право на смерть, про право людини, яка доживає останні дні та страждає від болю, безболісно, легко піти з життя. Доречно розглянути негативні та позитивні наслідки здійснення евтаназії.

З питанням про смерть та безсмертя органічно пов'язане питання про сенс людського буття. Чи має життя сенс? Якщо так, то який саме? Ці питання хвилюють кожную людину. Слід зазначити, що передумова правильного вирішення питання про сенс життя – це розуміння того, що мета і сенс життя не збігаються, що повинна існувати ієрархія мети та цінностей. Питання про сенс передбачає наше вміння оцінювати реальні події та явища власного життя. У сенсі життя концентруються найперші людські цінності та прагнення. Це питання по-різному вирішувалося різними філософськими напрямками. Звичайно, не кожна людина ставить та вирішує питання про сенс свого життя, але реально воно все одно втілюється в певному образі людського самовиявлення. Тому можна стверджувати, що якщо ми самі не дбаємо про сенс свого життя та не реалізуємо його, то його буде реалізовано за нас стихією життя чи іншими людьми. Філософія ж однозначно навчає нас того, щоб ми були гідними дарованого нам життя і розпоряджалися ним належним чином – з думкою про сенс, життєві вчинки, відповідальність, самореалізацію.

Термінологічний словник

Філософська антропологія (від. грец. людина, розум, вчення, слово) – це розділ філософії, який вивчає сутність людини та фундаментальні засади її буття.

Гуманізм – світоглядна спрямованість, принцип, в основі якого є відкриття самоцінності людської особистості, переконання у безмежності людських можливостей до самовдосконалення, що дає змогу вважати людину кінцевою метою розвитку суспільства.

Доля – уявлення, яке бере початок у міфології і розвивається в ірраціональній філософії, про несвідому і непізнавану детермінованість явищ та дій людей.

Дух – філософське поняття, яке означає нематеріальне начало у природі людини.

Душа – поняття, яке відображає історично-мінливий погляд на внутрішній світ людини.

Життя – багатозначне поняття, яке має декілька тлумачень: природно-наукове, метафізичне, історико-культурне, біографічне тощо. У загальному сенсі життя – це засіб буття організмів, суттєвими ознаками якого є обмін речовин з навколишнім середовищем і відтворення собі подібних.

Індивідуальність – сукупність специфічних якостей людини, яка відрізняє її від інших.

Людина – єдність біологічного, психологічного та соціально-інформативного.

Особистість – стала система соціально значущих рис, які характеризують індивіда як члена того чи іншого суспільства.

Праця – цілеспрямована діяльність людини, у процесі якої вона за допомогою засобів праці впливає на навколишнє середовище з метою задоволення своїх потреб.

Свобода – спроможність і можливість Людини діяти відповідно до своїх інтересів та цілей в умовах наявності вибору. Свобода пов'язана з відповідальністю людини за свої дії та інше. Свобода без відповідальності перетворюється у свавілля.

Сенс життя – результат певних головних життєвих прагнень індивіда, які пов'язані з найбільш повним задоволенням матеріальних та духовних потреб, які визначені природою людини.

Соціальна роль – відповідний прийнятим нормам спосіб поведінки людей залежно від їх статусу або позиції в суспільстві, у системі міжособистісних відносин. Засвоєння соціальних ролей – важлива складова процесу соціалізації особистості, обов'язкова умова вродання в суспільство людей, собі подібних.

Цінність – соціально і культурно значущі для людини явища та речі світу.

Ціннісна орієнтація – утворення ідейного плану, який має організуючий, регулюючий та направляючий характер, включає когнітивний, емоційний та поведінковий компоненти. Вона є одним із фундаментальних компонентів менталітету, який розкриває багатство складових людської більшості.

Менталітет – це те, що складається століттями з накопичення традицій, цінностей, переваг, переконань, оцінок, заперечень тощо. Це глибинне, особисте ядро людини, народу, що детермінує їх ставлення до світу, їх творчість, свободу, відповідальність.

Питання для самостійного вивчення

1. Власність як основа розвитку особистості.
2. Діяльність як доцільна активність суб'єкта та основа людського буття.

Теми рефератів, доповідей і повідомлень

1. Людина – найвища цінність суспільства.
2. Діалектика взаємодії особистості та суспільства.
3. Людина як природна та соціальна істота.
4. Проблема особистості як соціальний феномен історичного поступу.

Питання для контролю та самоперевірки знань

1. Чому у ХХ ст. зростає інтерес до проблеми людини?
2. Як розглядалася людина на різних етапах історико-філософського поступу?
3. Як розв'язують проблему сутності і походження людини різні філософські школи та напрямки?
4. Що таке антропосоціогенез?
5. У чому полягає основна відмінність між індивідом та індивідуальністю? Охарактеризуйте умови, за яких індивід може стати індивідуальністю, особистістю.
6. Виявіть сутність категорій “людина”, “індивід”, “особистість”; визначте їх основні відмінності.
7. У чому значення проблеми сенсу життя для людини?
8. Які варіанти вирішення проблеми сенсу життя в історії філософії вам відомі?
9. Як ви розумієте єдність трьох “іпостасей” – біологічної, соціальної і духовної – в людині?
10. Яка роль діяльності в розумінні людини?
11. Окресліть філософські аспекти проблеми безсмертя людини.
12. Які типи відношення до життя і смерті людини ви знаєте?
13. Як співвідносяться національне і загальнолюдське у житті людини?
14. У чому суть проблеми гуманізму?

Проблемні питання та питання для дискусій

1. За яких умов людина праці стає суб'єктом історичної дії?
2. Чи правомірне твердження Гесіода: “Дійсно, велика та людина, котра змогла опанувати час”?
3. До чого спонукає людину Хілон у заклику: “Не осягай того, що не в змозі досягнути”?

4. М. Монтень, відповідаючи на питання “Як прожити життя гідно?”, писав: “Не можна бути суворим ані до самого себе, ані до інших заради можливості безсмертя душі.” Як вважаєте ви?
5. Чи може людина не думати про одвічне?
6. Чи правильно Ортега-і-Гассет порівнює сучасну людину із біснுவатим дикуном?
7. Як ви розумієте сенс людського життя?
8. Як співвідносяться поняття “діяльність” та “активність”?
9. Визначте умови успішного опанування соціальних ролей. Наведіть приклади гармонічних та дисгармонічних відносин соціальних ролей.
10. Чим детермінуються потреби? Чому вони є збудником активності?
11. Які функції виконують потреби? Наведіть типологію потреб.
12. У чому полягає сутність інтересу? Охарактеризуйте його структуру.
13. Дайте характеристику когнітивного, емоційного та поведінкового компонентів ціннісних орієнтацій. Проаналізуйте їх зв'язок з менталітетом.
14. Чому проблема сенсу життя є однією з “вічних” у філософії?
15. У чому полягає сутність свободи? Як вона пов'язана з відповідальністю?
16. Обґрунтуйте, що власність є основою розвитку особистості. Охарактеризуйте її. Проаналізуйте рівні ментального усвідомлення власності.

Тестові завдання

1. Визначте правильне твердження:
 - а) особистість – це конкретна, реальна людина зі своїми фізичними та духовними властивостями;
 - б) особистість – це індивід з неповторно своєрідними рисами, що відрізняють його від інших людей;
 - в) особистість – це продукт суспільних відносин;
 - г) особистість – це видатний представник свого суспільства, народу.
2. Виберіть правильну відповідь. Суспільство – це:
 - а) група індивідів;
 - б) система відносин між людьми;
 - в) самостійне явище, не пов'язане з індивідами;
 - г) спосіб взаємного пристосування індивідів.
3. Родоначальником філософії людини є:
 - а) Платон;
 - б) Сократ;

- в) Аристотель;
 - г) Піфагор.
4. Рушійною силою розвитку як людини, так і суспільства є:
- а) праця;
 - в) мета;
 - в) потреби;
 - г) інтерес.
5. Антропологічний принцип у філософії ввів і обґрунтував:
- а) Гегель;
 - б) К. Маркс;
 - в) Фейєрбах;
 - г) Фіхте.
6. У чому полягає принципова різниця між екстравертами та інтравертами?
7. Проаналізуйте наведені визначення сутності людини:
- а) людина – це істота політична (Аристотель);
 - б) людина – це тварина, здатна виготовляти знаряддя праці (Франклін);
 - в) людина – це не статичний центр світу, як вона вважає, а стрижень та вершина еволюції (П. Тейяр де Шарден).

Література: основна [5; 6; 20; 26; 28; 30]; додаткова [1; 5-8; 14; 16; 25; 27; 35; 38; 44; 47; 50; 51; 53; 57; 66].

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 4. СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ

ТЕМА 13. Суспільство як предмет філософського знання

План лекції

1. Предмет, головні ідеї та методи соціальної філософії.
2. Основні теоретичні концепції з'ясування сутності суспільства.
3. Сучасне системне уявлення про суспільство.
4. Джерела саморозвитку суспільства.

Основні поняття: суспільство, соціум, соціальна система, провіденціалізм, культурологічний детермінізм, соціальна діяльність, соціальні потреби, соціальні інтереси, культурне середовище, географічний детермінізм, геополітика, глобальні проблеми.

Методичні рекомендації

При вивченні цієї теми студенти повинні зрозуміти, що суспільство є надскладною системою, яка формується в міру розвитку здатності людей відокремлювати себе від природи. Філософія

визначає три основні групи факторів, які обумовлюють розвиток людського суспільства: праця, спілкування, свідомість.

1. Предмет, головні ідеї та методи соціальної філософії.

Соціальна філософія є серцевиною соціального знання. Соціальним знанням називають знання про суспільство, знання, яке дає змогу людині успішно брати участь у суспільному житті.

Латинське слово *socialis* (товариський, громадський, суспільний) означає все те, що пов'язане із життям і відносинами людей у суспільстві. Соціальне – це те, що характеризує сумісне існування людей і є відмінним від їх природної, фізико-біологічної основи.

У вузькому значенні “соціальне” означає існування сфери суспільних явищ, які становлять зміст соціальної сфери життя суспільства, в якій вирішуються проблеми, які зачіпають відповідні інтереси людей. Ці проблеми стосуються їх соціального стану, а також місця в системі суспільного розподілу праці, умов трудової діяльності, переміщення із одних соціальних груп в інші, життєвого рівня, освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення тощо. Всі вони всередині соціальної сфери вирішуються на ґрунті специфічних соціальних відносин.

У широкому розумінні поняття “соціальне” вживається в значенні “суспільне” як синонім, збігається з ним за змістом. У цьому випадку поняття “соціальне” (“суспільне”) означає *все*, що відбувається в суспільстві (на відміну від того, що відбувається в природі). У широкому розумінні поняття “соціальне” вживається також як протилежне індивідуальному.

У соціальній філософії поняття “соціальне” вживається як у широкому, так і у вузькому значеннях. Іншими словами, воно стосується всіх процесів, які відбуваються в суспільстві, зокрема і в його соціальній сфері, але тільки тих, які належать, власне, до даної сфери і виражають її специфіку. Сама ж соціальна сфера розглядається в її взаємодії з іншими сферами суспільного життя в рамках єдиного суспільства.

Предметом соціальної філософії є сутність соціального життя як цілісності в усіх його проявах. Завданням соціальної філософії можна вважати пізнання природи соціального, необхідності усіх його складових і на цій основі формулювання загальних методологічних та практичних рекомендацій. Такі предмет і завдання визначають і методологію, яка, крім загальнофілософських методів, містить і таку специфічну вимогу, як поєднання пізнання і розуміння соціальних явищ. До основних категорій соціальної філософії, крім базових для будь-якої філософської дисципліни, належать такі специфічні терміни, як соціальні системи, соціальні інститути, соціальний простір тощо.

Поняття “*суспільство*”, “*суспільний*”, “*соціальний*” досить розповсюджені, хоча їх смисл часто є багатозначним та недостатньо зрозумілим. Насамперед потрібно розрізнити терміни “спільність” та “суспільство”. *Спільність* визначається як форма сумісного буття або взаємодії людей, які пов’язані спільним походженням, мовою, долею, поглядами. Такими є сім’я та народ. *Суспільство* розглядається як продукт цілеспрямованого та розумно організованої сумісної діяльності великих груп людей, які поєднані не на основі спільності, а на основі сумісних інтересів та договору.

Соціум є особливий спосіб життя особливих істот – людей, головними чинниками яких є свідомість, діяльність і спілкування, генетично-функціональний зв’язок між якими спричиняє до створення відмінного від природного предметно-духовного світу культури. Якщо тварина живе в природі, то людина – в соціумі. У цьому зв’язку соціум постає як надприродний світ, що надбудовується над природою. Головною його ознакою є предметність. Поняття “суспільство” також слід відрізнити від поняття “народ”, “нація” та “державна”. *Народ* – це форма спільності людей, пов’язаних насамперед мовою та культурою, походженням. *Нація* – це форма організації життя одного народу (або декількох близьких), пов’язана з державністю, економічними, політичними та духовними відносинами людей. *Держава* – форма організації життя народів і націй, яка заснована на праві та законі, продукт історичного розвитку людської цивілізації. Зрозуміло, що всі ці поняття переплітаються та обумовлюють один одного.

Головною особливістю предмета соціальної філософії є те, що ця наука вивчає не той чи інший бік життя суспільства, а суспільство в цілому, суспільство як цілісну систему.

Соціальний філософ, узагальнюючи конкретно-гуманітарне знання, розглядає суспільство в цілому. Він здобуває інтегративне знання про суспільство як систему, що має історію, досягло певного рівня сьогоденного розвитку, функціонує в тісній взаємодії економічних, соціальних, психологічних, тобто матеріальних та духовних чинників. Це світоглядна наука. Це означає, що суперечності й проблеми розвитку суспільства вона вивчає через визначення місця і ролі в них людського чинника. Центральною проблемою соціальної філософії є проблема людини, а саме: сенс її буття у світі, цілі та головна мета життєдіяльності.

Соціальна філософія як наука, що має свій предмет дослідження, методи, принципи, на яких вона базується, також виконує і певні *функції*.

До таких функцій належать методологічна, світоглядна, пізнавальна та інтегративна.

2. Основні теоретичні концепції з'ясування сутності суспільства. У попередньому питанні ми вже з'ясували предмет, методи, принципи та функції соціальної філософії, а також розглянули філософський смисл поняття суспільства та інших базових категорій.

Ще раз звернемо увагу на те, що поняття “суспільство” визначається специфікою типу зв'язків індивідів у єдине ціле. Основними типами таких зв'язків вважаються:

- 1) духовні (Августин, Фома Аквінський);
- 2) конвенціональні (філософи XVII-XVIII ст., матеріальні, які засновані на взаємодії людей (К. Маркс).

Вибір того або іншого способу пояснення генезису та функціонування суспільства залежить від вихідної світоглядної установки, в зв'язку з чим філософія суспільства – це друга сторона філософії людини, її ролі у світі та відношення до Універсуму.

Філософський підхід “від природи до суспільства” становить основу натуралістичних концепцій суспільства. У них підкреслюється особлива, детермінуюча специфіка суспільства, роль географічних (клімату, ресурсів корисних копалин, флори і фауни) і демографічних (населення) факторів, біології людини, що розглядається з позицій дарвінізму і генетики. Багато натуралістичних концепцій сьогодні становлять хіба що історичний інтерес. Розглянемо та згадаємо деякі з них:

1. *Соціобіологія* або *соціологічний натуралізм* (соціально-біологічний напрям) має на меті благородне завдання синтезу природних і суспільних наук. Шляхи реалізації цього завдання пов'язуються із вивченням еволюційно-генетичних передумов поведінки людини. Вважається, що гени і культура еволюціонують разом, тобто спостерігається генно-культурна еволюція. Соціобіологи дивляться на суспільство очима біологів, вони хочуть побачити в соціальному біологічне. Але соціальне не є біологічним. Представники цієї течії розглядають спільноту живих істот з точки зору її функціонування, як соціальне тіло та діючий організм: спадковість, відбір, адаптація, боротьба за існування є основними категоріями цього способу мислення, що зближає соціологію та біологію. Ще з античних часів (Платон, Аристотель, Ф. Аквінський, Ж. Боден) використовували порівняння суспільства з органічним світом.

2. В основу *психологізму* (*соціопсихологізму*) покладено переконання, що в суспільному житті люди володіють лише тими властивостями, які випливають із законів природи людини і можуть бути до них зведені. *Соціопсихологія* конструє суспільство за

образом і подобою індивіда, а сам індивід розглядається ізольовано від суспільних умов (наприклад, матеріального виробництва). До того ж психологія тісно пов'язує феномени, які вона вивчає, з філософією організму. Тому вона, як правило, шукає детермінанту психологічного у фізіологічному. Вважають, що вся соціальна дійсність психічно обумовлена і тому може бути зрозумілою лише зсередини, з психіки.

3. *Інстинктивізм*, насамперед фрейдизм, виявився найбільш впливовим напрямом *соціопсихології*, значення якого і в наші дні велике. Він вбачає витoki соціального в інстинктах людини. Кількість інстинктів, як зазначають дослідники, становить від кількох до 15 тисяч. Для З. Фрейда головним є інстинкт життя – Ерос – та інстинкт смерті – Танатос. За Фрейдом, боротьба цих інстинктів на фоні гіперсексуальності людини знаходиться в основі соціального буття. Релігія, мораль, соціальні почуття покликані послабити занадто інстинктивну агресивність людей. Соціально і морально несприятливі імпульси витісняються в несвідоме, звідки вони знову і знову прориваються, руйнуючи систему норм і заборон цивілізації, в “над Я” (“*super Ego*”).

Другий підхід отримав назву “ідеалістичний”. У ньому сутність зв'язків, які поєднують людей в єдине ціле, розглядається в комплексі тих або інших ідей, вірувань, міфів. Історія знала багато прикладів існування теократичних держав, де єдність забезпечувалася однією релігією. Багато тоталітарних режимів базувалися на єдиній державній ідеології, яка була основою суспільного устрою. Рупором цих ідей був релігійний лідер або “вождь” нації, народу, а історичні події (війни, реформи та ін.) залежали від його ідей та волі.

У рамках цього підходу можна назвати таке розуміння історії, як *провіденціалізм*, представники якого акцентували увагу на значенні *прояву волі, провиденції, ролі Бога*. Ці ідеї набули широкого поширення в епоху Середньовіччя (Августин Блаженний) та залишилися філософською основою багатьох напрямків – томізм, неотомізм. Наприклад Гегель, хоч і з застереженнями, допускав, що провиденція, Боже провидіння керують світовими подіями.

Третій підхід щодо суспільного устрою пов'язаний з філософським аналізом відносин між людьми.

У рамках цього підходу зупинимося на *матеріалістичній концепції* розуміння історії, сутність якої складається об'єктивно, тобто незалежно від волі, свідомості людей та принципу соціального детермінізму, що акцентує увагу на ролі матеріального виробництва в розвитку суспільства, якому відводиться першочергове значення.

Цивілізаційна теорія (або культурологічна) є антитезою формаційній (М.Я. Данилевський, О. Шпенглер, А. Тойнбі). Відповідно, цивілізація розглядалася як множинність цивілізацій, як низка автономних, послідовних і співіснуючих соціальних організмів (культурно-історичні типи), а лише на етапі зрілості – цивілізації; цивілізація не як зліт, а як омертвіння історичної культури.

Вчення про *ідеальні типи суспільства*. Воно було започатковане німецьким філософом, соціологом і істориком Максом Вебером [1, с. 99-100]. У нього історичний процес не включається ні в систему формаційного аналізу, ні в яку іншу. Він не дотримується систематизації історії. Домінує одиничний факт, унікальна подія або процес. Вебер вважає, що зміна одних ідеальних типових понять іншими залежить не тільки від ситуації в системі культурних цінностей, а й від прогресу історичного знання. У нього матеріальні й духовні детермінанти суспільного розвитку є рівнозначними. Іншими словами, духовні чинники зумовлюють економіку не менше, ніж економіка розвиток духу. Але, незважаючи на рівноправність чинників, Вебер перевагу надає духовному чиннику.

Раціоналістичну позицію було використано для формування нової моделі соціуму – *теорії соціальної системи*, засновником якої став американський філософ *Т. Парсонс*. Він розглядав суспільство як своєрідну систему координат дії, де основними елементами є такі: соціальна система, система культури та система особистості. Характер суспільних відносин залежить від соціальних взаємозв'язків індивідів та соціальних систем.

Теорії соціальних інститутів. Власне, поняття “соціальний інститут” застосовували класики соціальної думки О. Конт і Г. Спенсер. Особливо активно впроваджував цей термін у науковий обіг Спенсер, хоча чіткого його визначення він так і не дав. Соціальні інститути у нього подібні до органів суспільного суперорганізму, які (органи) уможливають спільне життя і співпрацю людей. Це будь-які надорганічні форми діяльності, в яких пристосовується і призвичаюється до взаємодії з іншими людьми неосоціальна за своєю природою людина. Сукупність інститутів і мережа функціональних зв'язків між ними, які визначають основні канали співпраці між людьми, характеризують будову, базову організацію суспільства.

Аналіз розглянутих теорій про суспільство свідчить, що воно є надзвичайно складним і суперечливим предметом пізнання. Вивчати суспільство треба як цілісну систему, з різних боків.

3. Сучасне системне уявлення про суспільство. Зрозуміти суспільство як об'єктивний процес, пізнати закономірності його функціонування, розвитку – це головне завдання соціальної філософії.

І хоч в історико-філософському ракурсі в розумінні суспільства є багато містифікацій, сучасне наукове уявлення про нього не може бути сформоване без скрупульозного аналізу тих пошуків (досягнень та помилок), якими надзвичайно багата історія соціальної філософії.

Теоретичне уявлення про *соціум* як систему безпосередньо пов'язане з аналізом головних підрозділів і сфер суспільного життя, гармонійна взаємодія яких забезпечує цілісність суспільства і, навпаки, – дисгармонія яких призводить до суттєвих конфліктів і деформацій.

Поняття “сфера суспільного життя” відбиває різнопланові процеси, відносини, цінності, інститути, фактори як матеріальні, так і ідеальні, об'єктивні й суб'єктивні. Сфера – це реальний процес людської життєдіяльності. Діалектика сфер суспільного життя розглядається нами як реальне життя суспільства в конкретно-історичних, соціокультурних та природних вимірах.

На наш погляд, доцільно виділяти такі сфери суспільного життя:

- а) матеріальну – охоплює процеси матеріального виробництва, розподілу, обміну, споживання, а також продуктивні сили й виробничі відносини, науково-технічний прогрес і технологічну революцію;
- б) соціально-політичну – включає соціальні та політичні відносини між людьми у суспільстві – національні, групові, міждержавні тощо. Саме ця сфера охоплює такі явища й процеси, як революція, реформа, еволюція, війна. У цій сфері функціонують такі соціальні інститути, як партія, держава, суспільні організації;
- в) духовну – це широкий комплекс ідей, поглядів, уявлень, тобто весь спектр виробництва свідомості (як індивідуальної, так і суспільної), трансформації її від однієї інстанції до іншої (засоби масової інформації), перетворення в індивідуальний духовний світ людини;
- г) культурно-побутову – охоплює виробництво культурних цінностей, передачу їх від одного покоління до іншого, життя сім'ї, побутові проблеми (організація відпочинку, вільного часу), освіту, виховання тощо.

Усі сфери суспільного життя тісно взаємопов'язані, тому їх треба розглядати лише в єдності. Абсолютизація якоїсь однієї сфери суспільного життя призведе до створення деформованої моделі суспільства. У центрі кожної сфери, як і суспільства в цілому, має бути людина, що охоплює всі сфери життєдіяльності, єднає їх.

У процесі життєдіяльності люди вступають у певні стосунки між собою. *Спілкування* (взаємодія, суспільні відносини), як і діяльність, є необхідною і всезагальною умовою формування і розвитку соціальності. На питання, що таке соціум, можна відповісти: це діяльне спілкування людей. Воно органічно вплетене в людську

діяльність, відповідає різноманітним видам діяльності і постає як її передумова, бо саме через спілкування налагоджуються і осмислюються необхідні для діяльності зв'язки, обмін інформацією, фіксація набутого досвіду, передача його від покоління до покоління.

Цілком правомірно давати визначення *діяльності* як умови, засобу, рушійної сили й сутності соціального. Поза діяльністю соціального не існує. Завдяки діяльності людина поборолла вихідну, початкову тотожність з природою й піднялась над нею, набувши надприродного статусу і форми свого буття. Отже, діяльність є джерелом формування соціальності. Без діяльності немає сенсу вести мову про можливість соціального. Соціальне живе лише в діяльності й завдяки їй.

Діяльністю людина перетворює природу і створює свій особливий світ – культуру. Таким чином, діяльність є засобом формування соціального як *культурного середовища* життя людини. Вона виконує соціокультурну творчу функцію, творить соціум як культуру.

Характеризуючи діяльність як засіб існування соціального, вчені підкреслюють таку її особливість, як інституціональність. Інститут (від лат. *institutum* – устрій, становлення) є заклад, що забезпечує відносну стабільність зв'язків і відносин між людьми в рамках соціальної організації суспільства. Соціальна філософія розглядає такі *соціальні інститути*, як певну сукупність закладів та установ, що відповідає соціальній структурі суспільства; сукупність соціальних умов та культурних зразків, які визначають стійкі форми соціальної поведінки та діяльності; систему поведінки згідно з цими нормами. В економічній сфері суспільної діяльності є такі інститути, як розподіл праці, власність, заробітна плата та ін.; в політичній – держава, армія, партія тощо; в духовній – мораль, право, мистецтво, наука, релігія тощо. Соціальна філософія розглядає й такі інститути, як сім'я, виховання, культура.

Зазначена цілісність системи суспільних відносин позначається категорією “спосіб життя”, що завершує теоретичну модель суспільства, синтезує різноманітні життєві процеси, підводить їх до єдиної й незаперечної основи – людини як самоцілі суспільно-історичного розвитку.

Спосіб життя – це синтетична характеристика сукупних видів життєдіяльності людей. Спосіб життя охоплює всі сфери суспільства: працю і побут, суспільне життя й культуру (стиль життя) людей та їхні духовні цінності. Він реалізує діяльність, виробництво, в якому

виділяються такі провідні елементи, як безпосереднє виробництво, розподіл, обмін, споживання.

Соціальна філософія наголошує на пріоритетності кожного елемента способу життя, на цілісності суспільства як соціальної системи, що функціонує завдяки виробництву й постає як живий організм з усіма особливостями економічних, соціально-політичних, культурних, побутових, сімейних та інших соціальних відносин, які безпосередньо характеризують життєдіяльність людей.

4. Джерела саморозвитку суспільства. Для повного розуміння того, що суспільство – це цілісна система, що здатна саморозвиватися, необхідно розглянути джерела саморозвитку суспільства.

Отже, *перше джерело* саморозвитку суспільства знаходиться в *природних умовах* існування суспільства, у *взаємодії суспільства й природи*.

Так, ще Ш.Л. Монтеск'є в XVII ст. безпосередньо пов'язував клімат та ґрунти з політичним устроєм суспільства. Внаслідок чого виникає цілий напрямок – *географічний детермінізм*.

Звертає на себе увагу те, що майже всі великі відомі цивілізації виникли в руслах річок, а найбільш успішний розвиток капіталістичної формації відбувся в країнах з помірним кліматом, з багатими надрами та зручними шляхами сполучення.

Сучасний етап взаємодії природи й суспільства характеризується поняттям “екологічної кризи”, тому що реалізовується головна установка на “підкорення природи”, ігнорування меж її стійкості стосовно антропогенних впливів. *Друге джерело* пов'язане з суспільними відносинами, які виникають у процесі трудової діяльності людини, та з технологічними детермінантами розвитку суспільства, з роллю техніки та процесу розподілу праці в суспільному устрої.

Для філософського аналізу суспільства важливим є виявлення мотивів та спонукань до праці та діяльності, тому що цей момент визначає ставлення людини до світу та до іншої людини. Виокремлюють декілька провідних мотивів: 1) підтримування власного існування (робінзонада); 2) продовження життя роду (праця батьків заради дітей); 3) задоволення самої потреби в праці, праці заради творчості; 4) боротьба з іншими людьми за привласнення продуктів праці або заради допомоги людям.

Третє джерело – *духовна сфера* в процесі реалізації того чи іншого релігійного чи світського ідеалу.

- історія суспільства – реалізація волі Бога;

- концепція А. Дж. Тойнбі, П. Сорокіна – основне значення в детермінації розвитку суспільства надається морально-релігійному чиннику (завдяки релігії утворилися великі держави).

Отже, суспільство – це імовірнісна система, в ході розвитку якої реалізуються далеко не всі потенційні можливості, а непередбачуваність багатьох подій є загальною закономірністю. Сьогодні є всі підстави вважати, що світова цивілізація в цілому знаходиться на межі, коли необхідно визначати нові горизонти розвитку з метою невідкладного вирішення глобальних проблем сучасності. Це примушує по-новому дивитися на процеси взаємодії культур та цивілізацій, релігій та моральних вчень, політичних та економічних концепцій. Людство здатне вижити, розвиватися та еволюціонувати, якщо немає насилля на шляху вирішення проблем суспільства та забезпечення права кожної людини та біосфери в цілому на існування відповідно до їх сутності.

Термінологічний словник

Спільність визначається як форма сумісного буття або взаємодії людей, які пов'язані спільним походженням, мовою, долею, поглядами. Такими є сім'я та народ.

Суспільство розглядається як продукт цілеспрямованої та розумно організованої сумісної діяльності великих груп людей, які поєднані не на основі спільності, а на основі сумісних інтересів та договору.

Суспільство: 1) відокремлена від природи частина матеріального світу, яка являє собою історично розвинену форму життєдіяльності людей; 2) певний етап людської історії; 3) спільність людей, яка обумовлена формами і засобами їх взаємодії.

Соціальне – це те, що характеризує сумісне існування людей і є відмінним від їх природної, фізико-біологічної основи.

Соціум – це особливий спосіб життя особливих істот – людей, головними чинниками яких є свідомість, діяльність і спілкування, генетично-функціональний зв'язок між якими спричиняє до створення відмінного від природного предметно-духовного світу культури.

Власність – виникає тоді, коли в людини з'являється право розпоряджатися речами, які їй належать.

Особистість – індивід як суб'єкт соціальної діяльності, якості якого детерміновані конкретно-історичними умовами життя суспільства.

Прогрес соціальний – поступовий рух суспільства від нижчих ступенів розвитку до вищих.

Спосіб життя – це синтетична характеристика сукупних видів життєдіяльності людей. Спосіб життя охоплює всі сфери суспільства: працю і побут, суспільне життя й культуру (стиль життя) людей та їхні духовні цінності.

Інститут (від лат. устрій, становлення) – це заклад, що забезпечує відносну стабільність зв'язків і відносин між людьми в рамках соціальної організації суспільства.

Питання для самостійного вивчення

Сутність інформаційного суспільства та тенденції його розвитку.

Теми рефератів, доповідей та повідомлень

1. Єдність природи та суспільства.
2. Специфіка соціального пізнання: основні методологічні засади.
3. Структура соціальної філософії.
4. Інформаційно-технічне суспільство і тенденції його розвитку.
5. Соціальний простір і час: основні закономірності розвитку.
6. Основні засади сенсу історії.
7. Роль еліти та видатних особистостей в історичному процесі.
8. Спадкоємність поколінь і розвиток суспільства.
9. Соціальні норми як фактор впливу суспільства на особистість.
10. Політична сфера суспільства та особливості політичного життя.

Питання для контролю та самоперевірки знань

1. Що таке соціальна філософія?
2. Які фактори обумовлюють розвиток людського суспільства?
3. Що таке суспільство (соціум)?
4. Що таке соціальна детермінація?
5. Що становить структуру суспільства?
6. Назвіть основні сфери суспільного життя.
7. Визначте основні чинники суспільного розвитку та їх взаємозв'язок.
8. Які підходи співіснують у суспільній філософії щодо типології історичного процесу?
9. Визначте принципи типу детермінації нової цивілізації.
10. Обґрунтуйте історичний характер взаємозв'язку суспільства й особистості.

Проблемні питання та питання для дискусій

1. У чому полягає різниця між законами природи і законами суспільства?

2. Яка, на вашу думку, роль суб'єктивного фактора в історії суспільства?
3. У чому полягає "сенс історії"?
4. Як ви розумієте вислів: "Історія мала б дуже містичний характер, якби "випадковість" не відігравала ніякої ролі"?
5. Розкрийте зміст судження: "Люди самі створюють свою історію, але вони створюють її не так, як їм заманеться..."
6. Розкрийте зміст вислову: "Кожний прогрес в органічному розвитку є разом з тим і регресом".
7. Розкрийте зміст тези: "Чим досконаліша демократія, тим ближче момент, коли вона стає непотрібною".

Тестові завдання

Виберіть з другої частини відповідну відповідь.

I. Структура й функції суспільства

1. а) суспільство (соціум); б) фактори, які обумовлюють розвиток людського суспільства; в) соціальна детермінація; г) структурні елементи суспільства (як соціальної спільноти); ґ) структурні елементи суспільства (як системи основних сфер життя); д) праця; е) спілкування; є) свідомість.
2. а) праця; б) індивід; в) класи; г) етнічні спільноти; ґ) спільність всіх форм і способів взаємодії та об'єднання людей; д) спілкування; е) територіальні спільноти; є) колективний характер діяльності та життя; ж) свідомість; з) особливість суспільної реальності – бути продуктом суб'єктивності та незалежним від людей об'єктивним утворенням; и) демографічні спільноти; і) специфічно людська доцільна діяльність; ї) матеріально-економічна; й) інтелект, духовний зміст життя; к) соціально-політична; л) духовна.

II. Людина й історичний процес

1. а) основні чинники історичного процесу; б) формаційний підхід до типології суспільства; в) цивілізаційний підхід до типології суспільства; г) типи суспільства за формаційним підходом; ґ) типи суспільства за цивілізаційним підходом.
2. а) історія є прогресивний розвиток від менш досконалого соціально-економічного устрою до більш розвиненого; б) первіснообщинний устрій; в) традиційний; г) людська свідомість (розум); ґ) техніка й технологія; д) історія людства – це перетворення історії народів в загальнолюдську історію; е) матеріальне виробництво (економіка); є) рабовласницький устрій; ж) капіталістичний устрій; з) природні фактори; и) феодальний устрій; і) техногенний.

III. Людина й історичний процес

1. а) культура у перекладі з латинської мови; б) культура у буденному розумінні; в) культура у філософському розумінні; г) цінність; г) предметні цінності; д) суб'єктні цінності; е) ціннісна орієнтація; є) творчість.
2. а) спрямованість усіх проявів життя людини на певний сенс і значення життя; б) найскладніше явище, яке породжує матеріальні й духовні цінності, які ніколи раніше не існували; в) культивування, обробка землі, щось відмінне від природних речей; г) людський вимір речей, ставлення людей до них з позиції своїх потреб та інтересів; г) сукупність цінностей духовного й матеріального багатства людства; д) сторони будь-яких об'єктів людської діяльності, які викликають суб'єктивне ставлення до них людини; е) спосіб і засіб самостворення людини; є) сукупність настанов і оцінок, імперативів і заборон, ідеалів, принципів та ін., які виконують функцію нормування поведінки людей.

Література: основна [2; 3; 5; 11; 12; 16-18; 23; 25; 26; 28-30; 34-36];
додаткова [8; 9; 16; 30; 51; 56; 58].

Тема 14. Філософські проблеми економіки

План лекції

1. Сутність і проблемна сфера філософії економіки.
2. Праця як соціально-філософська категорія.
3. Сутність і особливість суспільного виробництва.
4. Філософія грошей.

Основні поняття: економіка, економічне життя, господарювання, виробництво, праця, гроші, економічна людина, потреби, суспільне виробництво, духовне виробництво, матеріальне виробництво, виробничі відносини, продуктивні сили, спосіб виробництва, “технологічне” суспільство, “інформаційне” суспільство, науково-технічна революція.

1. Сутність і проблемна сфера філософії економіки. Кожна людина щоденно залучена у сферу економічного життя, економічних явищ, адже вона купує і продає, отримує доходи і сплачує податки, керує і підпорядковується управлінським рішенням, заощаджує і прагне матеріальних статків, виробляє і споживає. Економічна діяльність, праця є одвічним обов'язком людства. Вона не лише створює матеріальний достаток, задовольняє вітальні потреби, а й розвиває творчі сили, здібності, внутрішній світ людини, надає йому особливого спрямування.

Сутність економічних процесів, проблем у власне людському вимірі, у контексті найрізноманітніших форм життєдіяльності суспільства і особи розглядає філософія економіки.

Філософія економіки – сфера філософського знання про сутність економічного буття людини в багатовекторному полі соціуму й гуманістичному аспекті.

Філософський вимір економічного життя (економіки) значно ширший від його змістового кола як самодостатньої умови існування й життєдіяльності людини. У ньому економічна сфера постає як особливий засіб самореалізації людини в процесі зміни нею зовнішнього і власного (внутрішнього) світу, а економіка набуває статусу людиновимірної, універсальної єдиної матеріально-духовної сфери, в якій особистість реалізує себе як біосоціодуховна цілісність.

Самореалізація людини долає межі функціональної структурності економічного процесу, створює передумови для нових форм поєднання діяльності соціальних індивідів. У такому контексті самореалізація особи є головним імпульсом і мотивом, який долає задану розмірність економіки, сприяє еволюції всіх соціальних форм.

Факт економічної діяльності у філософській інтерпретації осмислюється у всій його глибині, позбавляється чисто об'єктивного сенсу і розкривається у сфері духу. Духовна сфера господарювання охоплює настрої, переживання, оцінки, світовідчуття, світорозуміння, світоусвідомлення, з чого й започатковуються філософська інтерпретація, осмислення, світоглядне обґрунтування економічних проблем.

У сукупності вони формують так звану *філософію господарювання*, в якій економіка постає в універсальній, всезагальній формі як така, що ввібрала в себе весь світ. Тотожна дійсність економіки є найповнішою формою економіки, яку здатна осягнути тільки філософія економіки. Розкриваючи універсальність економіки, її всезагальну форму через її буття у світі й нескінченність її зв'язків із ним, філософія економіки не механічно переносить філософські поняття, категорії на сферу господарювання чи результати економічних моніторингів на інші сфери суспільного життя, а всебічно враховує сферу і специфіку власного функціонування.

Водночас філософія економіки дає філософське розуміння змісту багатьох основних економічних категорій (“економіка”, “господарство”, “виробництво”, “праця”, “гроші”, “економічна людина”, “свобода”, “потреба” та ін.), які за своєю сутністю і значенням виходять за сферу економіки. Пізнання їх змісту забезпечує формування загальних уявлень про природу господарської діяльності,

окреслює її місце і роль у духовному бутті, моралі, життєвому світі людини, тобто сприяє осягненню людиновимірної сутності економіки.

Поняття “економіка” пройшло еволюцію і набувало в процесі розвитку певного змісту. Від часу виникнення вона функціонує у двох значеннях: 1) господарство, сукупність засобів, об’єктів, процесів, які люди використовують для задоволення своїх потреб шляхом створення необхідних благ, умов і засобів існування за допомогою праці; 2) наука про господарство та засоби його ведення, про відносини між людьми в процесі виробництва і споживання, обміну товарами і послугами. Походить від грецького слова “ойкономія” (оселя, закон), що означає правила ведення домашнього господарства, зокрема вміння глави сім’ї управляти дружиною, дітьми, рабами, власністю.

Політична економія – економічне вчення про закономірності виробництва, розподілу й обміну матеріальних життєвих благ у суспільстві на різних етапах його історичного розвитку.

Засновником політичної економії є британський учений Адам Сміт (1723-1790), який акцентував увагу на тому, що багатство – це не гроші чи золото, а продукт праці, найважливіший феномен господарського життя та фактор господарської діяльності. Політекономія надала праці особливого значення й статусу, і в цьому її величезна заслуга.

У пошуках нових теоретичних підходів до вирішення назрілих проблем економічна наука наприкінці ХІХ ст. суттєво змінила свій предмет і свою назву. Термін “політична економія” поступився поняттю “економіка”, або “економікс”. *Економікс* – аналітичне вчення з проблем ефективного використання обмежених виробничих ресурсів (праця, капітал, земля, гроші, підприємницькі здібності, знання), управління ними з метою виробництва товарів і послуг, досягнення максимального задоволення зростаючих матеріальних потреб людей.

Економікс повністю відкидає властиву для політичної економії соціально-моральну складову, натомість продукує своєрідний математизований міф про оптимізаційний пошук максимального продуктивного ефекту за обмежених продуктивних ресурсів, зорієнтованість на облік неухильно зростаючих потреб населення. Вона налаштовує думати лише про раціоналізацію щоденних управлінських і самоуправлінських дій споживачів, виробників і будь-яких інших агентів, які ухвалюють економічні рішення. іншими словами, на відміну від політичної економії, для якої домінуючими є “праця” і “капітал”, економікс репрезентує нову економічну реальність – суб’єкта, який ухвалює господарські рішення.

Загалом, зміна форм економічного знання від учення про самодостатність об'єднання домогосподарств (полісів) до теорії раціональної поведінки в ринковому середовищі безпосередньо пов'язана зі зміною домінуючих типів господарської діяльності на різних етапах суспільного розвитку.

2. Праця як соціально-філософська категорія. *Праця* – це цілеспрямована діяльність людей, у процесі якої вони перетворюють та пристосовують предмети природи для задоволення своїх потреб.

Людська праця відрізняється від тваринно-інстинктивної діяльності тим, що вона є цілеспрямованим, зусиллям щодо змін в природі, які забезпечують задоволення певних потреб людини.

Праця в широкому розумінні – це спосіб життєдіяльності виробників. При цьому вона не обмежується лише функцією створення людиною предметного світу з метою забезпечення необхідних умов існування, а й виступає як діяльність людини, що переслідує свої цілі. Отже, праця, як цілеспрямована діяльність людини, є також процесом виробництва людини як особистості, як соціальної істоти, а не лише як біологічного організму.

Цей процес, тобто процес формування людини як особистості, завдячує саме праці, яка може здійснюватися лише на основі соціальних зв'язків.

За своєю формою праця завжди є соціальним процесом. Разом з тим вона має фізіологічний аспект, тобто в процесі праці витрачається енергія м'язів, нервів та ін. З цього погляду виробництво робочої сили є використанням вироблених матеріальних благ, їх споживанням. Саме ж споживання слугує відтворенню м'язів, нервів, кісток, мозку робітника, який, у свою чергу, є умовою відтворення нових робітників.

Праця – це безперечна умова існування людей, вічна природна необхідність. Без неї неможливий обмін речей між людиною і природою, тобто неможливе саме людське життя. Тому незалежно від

різних суспільних форм процес виробництва має бути безперервним. Як суспільство не може існувати без споживання, так само воно не може не виробляти. Саме тому праця, процес виробництва є першою і найважливішою передумовою людського існування. Лише завдячуючи праці, людина може розкрити свою людську сутність, привласнювати предмети природи з метою задоволення своїх потреб.

При цьому слід пам'ятати, що саме задоволення потреб, дія задоволення стає основою для наступної, нової потреби, нових дій для задоволення. Отже, відбувається не одноразовий акт задоволення

певних потреб, а взаємозумовлений безкінечний історичний процес зростання потреб, все більш складних, високих. Відповідно, дії задоволення поступово ускладнюються, вимагаючи більш досконалих знарядь задоволення нових потреб, що створює людина.

Звідси можна зробити висновок, що процес задоволення потреб людини не обмежується лише виробництвом матеріальних благ. Виробляючи матеріальні блага, вдосконалюючи засоби задоволення потреб, люди створюють сферу свого буття, розвиваючи і відтворюючи самих себе. Таким чином, трудова діяльність у суспільстві, суспільне виробництво являють собою не що інше, як постійний, безперервний процес руху людей. У ході такого процесу людина оновлюється тією ж мірою, в якій вона оновлює, розвиває та вдосконалює оточуючий її світ.

3. Сутність та особливості суспільного виробництва. Під категорією *суспільне виробництво* слід мати на увазі виробництво самої людини, матеріальних благ, а також форм спілкування. Система суспільного виробництва виступає як єдність трьох видів виробництва: носіїв життя, засобів до життя (предметних умов його існування) та соціальних умов існування носіїв життя.

Виробництво і відтворення носіїв життя, тобто людини – це не просто природний, біологічний процес. Тут, як і при виробництві суспільного продукту, люди діють цілеспрямовано: духовні та фізичні здібності людей використовуються не лише для створення матеріальних цінностей, а й для відтворення та розвитку своїх сил. У цьому випадку “людську силу” доцільніше ототожнювати з поняттям “життєва сила”. Останнє повніше відтворює зміст розвитку людських сил.

Життєва сила – це ті фізичні та духовні здібності людей, які використовуються ними для виробництва та відтворення всіх своїх здатностей. Це сили, що витрачаються на самообслуговування, самоосвіту, навчання і виховання дітей та дорослих, на охорону здоров'я, сприйняття творів мистецтва тощо.

Одним із факторів виробництва людських сил є “духовне виробництво”. Відомо, що духовні спроможності людини не існують без їхньої фізичної основи. Вони перебувають в органічній єдності з фізичними силами. Можна говорити лише про відносну самостійність розвитку духовних сил як відлуння відокремлення та протиставлення розумової діяльності фізичній праці. Духовне виробництво – це один із чинників виробництва людських сил.

Виробництво людської сили і виробництво матеріальних благ перебувають у тісному взаємозв'язку. У процесі виробництва

матеріальних благ створюються два різновиди матеріальних цінностей: засоби виробництва і предмети споживання, тобто життєві засоби. У свою чергу, засоби виробництва споживаються всередині самого виробництва, яке їх породило. *Предмети споживання* (життєві засоби) шляхом розподілу та обміну слугують виробництву людських сил. Звідси випливає, що процес виробництва суспільного життя виступає одночасно і як виробництво матеріальних благ, і як виробництво людських сил. Обидва виробництва є самостійними і в той же час переходять одне в одне і не можуть існувати у відриві одне від одного. Відбувається взаємообмін між робочою силою та життєвими засобами. Взаємодіючи між собою, вони разом формують виробництво суспільного життя. Кінцевим результатом суспільного процесу виробництва завжди є саме суспільство, тобто сама людина в її суспільних відносинах.

Охарактеризуємо *сутність матеріального виробництва*, його структурні елементи та специфіку, їхню взаємодію на різних етапах історичного поступу.

Спосіб виробництва представлений продуктивними силами та виробничими відносинами. Розглянемо спочатку, що являють собою *продуктивні сили*.

У трудовій діяльності розрізняють, по-перше, цілеспрямовану діяльність людини, тобто саму працю, по-друге, знаряддя праці та, по-третє, предмети праці.

Предмети праці – це те, на що спрямована діяльність людини, що добувається працею з природи. Речі, які людина споживає, виготовляються з певних матеріалів. Це ліс, нафта, вугілля, руди, глина та інші матеріали.

Знаряддя праці – це все те, що людина використовує у процесі взаємодії між собою та природою, що слугує їй для передачі своїх дій на предмет праці, для полегшення та прискорення цих дій. Для первісної людини такими знаряддями праці служили палиця, каміння, сокира, пізніше – лук, стріли. У сучасних людей знаряддями праці є різні інструменти: верстати, машини, наукомісткі технології, мікропроцесорна техніка, біотехнологія, ядерна енергетика тощо. За допомогою цих знарядь праці люди здійснюють обмін речовин між собою і природою, контролюючи та регулюючи цей обмін.

Окрім знарядь праці, для успішного здійснення процесу виробництва необхідні певні умови праці, виробничі приміщення, дороги, канали, сховища, джерела енергії та ін. Наприклад, для дорогих комп'ютерних систем потрібні хороші приміщення, сучасний

великоваговий вантажний чи легковий автомобіль потребує добрих автошляхів, великі скупчення зерна, овочів вимагають автоматизованих систем контролю за станом та ін.

Умови праці разом із знаряддями праці становлять *засоби праці*.

Предмети праці та засоби праці в сукупності виступають як матеріальні умови для виробництва і утворюють *засоби виробництва*.

Люди та знаряддя праці відіграють активну і вирішальну роль у суспільному виробництві. Але це не означає, що з процесу виробництва усувається предмет праці. Останній входить у суспільне виробництво як його постійна і необхідна умова. Предмет праці входить у виробництво по-різному, залежно від ступеня розвитку робочої сили та знарядь праці.

За наявності названих структурних елементів, необхідних для виробництва, останнє можливе лише при вмілих, кваліфікованих діях людей. Ефективне використання знань, досвіду, навичок може бути здійснене при відповідних оптимальних формах та методах організації виробництва.

Таким чином, засоби виробництва, що створюються суспільством, разом з людьми, що володіють знаннями та навичками до праці, методи та форми організації виробництва становлять у сукупності *продуктивні сили суспільства*.

Продуктивні сили суспільства постійно змінювалися і вдосконалювалися протягом всієї історії людства. Разом з тим полегшувалася боротьба людей з природою, зростала продуктивність праці, збільшувалося виробництво матеріальних благ.

Продуктивні сили є тільки однією складовою суспільного виробництва. Адже в процесі виробництва люди вступають у певні відносини не тільки з природою, а й один з одним.

Ці відносини людей у процесі виробництва дістали назву “виробничі відносини” і є другою складовою способу виробництва.

У *виробничі відносини* входять насамперед виробничо-технічні відносини, тобто відносини між виробниками безпосередньо на конкретному підприємстві. Але для успішного функціонування підприємства необхідні зв'язки його з іншими підприємствами і навіть галузями виробництва. Отже, у виробничі відносини входять також відносини між людьми різних підприємств чи галузей виробництва, а також відносини в процесі розподілу, обміну та споживання суспільного продукту.

В основі виробничих відносин є власність на засоби виробництва. Від того, в чийй власності перебувають основні засоби виробництва, залежить сутність, характер усієї системи виробничих відносин.

Характер власності визначає форми відносин між людьми у суспільстві: панування і підкорення чи співробітництво та взаємодопомога.

Форми власності визначають форми розподілу, обміну та присвоєння виробленого, а також місце людини в системі виробництва, тобто – це власник, управлінець чи виробник. Лівову частку прибутку отримує власник засобів виробництва, а виробник отримує заробітну плату.

Продуктивні сили та виробничі відносини є нерозривними і у взаємозв'язку становлять “*спосіб виробництва*”.

Взаємозв'язок продуктивних сил та виробничих відносин. Вони завжди перебувають у тісному взаємозв'язку і діалектичній єдності. Слід зазначити, що виробничі відносини похідні, вторинні щодо продуктивних сил. Нові продуктивні сили, хоч і стихійно, але зароджуються в надрах старого устрою.

Виробничі відносини, перебуваючи в діалектичній єдності з продуктивними силами, не пасивні щодо останніх, а впливають на розвиток продуктивних сил. Більше того, нові, прогресивні виробничі відносини, що відповідають у певний момент часу характерові та рівневі розвитку продуктивних сил, є головним джерелом і вирішальним рушієм матеріального виробництва.

Спосіб виробництва характеризується не лише виробництвом матеріальних благ. Він відтворює соціальне буття людини, а також формує, розвиває саму людину. Категорія способу виробництва має чітко визначений конкретно-історичний характер, свої специфічні якісні характеристики, властиві лише певному ступеневі розвитку суспільства. Зміна способу виробництва викликає зміну всього укладу суспільного життя, тобто відбуваються зміни соціального, політичного, духовного характеру, змінюється соціально-класова структура суспільства. Трансформується система управління, руйнується стара інфраструктура, заклади, організації, на їхньому місці виникають нові установи та організації. А разом з цим змінюються погляди людей, їхня свідомість, психологія, формуються нові особистості тощо. У цілому набуває нових форм спосіб життя людей.

4. Філософія грошей. Важливим чинником функціонування суспільного виробництва, економічної сфери є гроші – особлива реальність, з якою пов'язаний кожен день людського буття, яка створює специфічне сприйняття людиною світу і себе в ньому. Гроші створюють людині проблеми за їх відсутності і ще більш, коли їх вдосталь або надмір. Лише на перший погляд вони управляють

людьми, і гроші диктують свою політику, нав'язують особливий світогляд, філософію. Як об'єкт пізнання вони належать до сфери знань економічної науки.

Гроші – особливий товар, який є загальним еквівалентом (рівноцінністю) під час обміну товарів, їхньою формою вартості.

Філософія грошей – філософський аналіз системного впливу логіки грошей, грошових відносин на світоглядно-духовний світ людини та суспільства.

Цілісна картина грошей може бути створена на основі їх аналізу не тільки як засобів обігу, але і як мети. Як засоби обігу гроші сприяли розвитку торгівлі, прискоренню і розширенню руху товарів і послуг, формуванню державних і міждержавних господарських зв'язків. Як мета гроші мали величезний вплив на розвиток людини, її цілеспрямовану діяльність, ставлення до праці. Гроші актуалізували не лише зміни у світі речей та у світі людей, у внутрішньому світі людини, її інтересів, ідеалів і прагнень, моральних критеріїв. Вони суттєво змінили систему людських цінностей, поставивши себе у їх центр як всезагальну цінність. Завдяки цьому гроші вийшли за межі своїх природних (традиційних) функцій як еквівалента товару і послуг, розширивши сферу свого функціонування.

Гроші, безперечно, є цінністю. Однак вести мову про реальну їх вартість можна було лише тоді, коли вони існували у формі благородних металів (золота, срібла), так званих повноцінних грошей. Перехід до інших форм грошей (монети, банкноти), які мають лише номінальну вартість, перетворив їх на знак, символ, носія інформації. А з виникненням так званих “електронних грошей”, удосконаленням різних форм бухгалтерії, гроші втратили будь-яку конкретність, перетворились на чисту умовність.

Оскільки значення і сутність грошей не залежать від форми їх матеріального втілення (гроші – абсолютна ідеальність), вони є цінністю, продовжують бути засобом і метою обміну. Їх цінність впливає не з їх речовинної форми, а зі змісту того суспільного процесу, який вони опосередковують своїм рухом і уможлиблюють його. Маючи свою особливу форму руху від однієї людини до іншої, гроші виражають певний спосіб спілкування. Незалежно від своєї форми (матеріальної чи символічної) вони є своєрідним інструментом суспільної взаємодії людей через обмін. І в цьому виявляється їх непересічна цінність для суспільства. Механізм суспільної взаємодії, що здійснюється завдяки грошам, як правило, зводять до присвоєння і відчуження, завдяки яким те, що належало індивіду, стає чужим, а чуже починає належати йому. Гроші вносять певний порядок у процес

розподілу суспільних цінностей, визначають кількісні межі можливого в діях людей, реалізують принцип еквівалентності відчужених і присвоєних благ в умовах ринку. У цій функції вони реалізуються як механізм соціонормативної регуляції суспільства, що надає їм безумовної цінності.

Володіючи властивістю загального обміну, гроші стають не тільки цінністю, але і мірою вартості обмінних благ – “мірою всіх речей”. Вони виражають якісну безмежність можливого в діях людей, є стимулом і спонукальним мотивом багатьох видів діяльності – як гуманних, так і антигуманних. Гроші здатні заохотити до будь-яких дій проти людини, перетворити на предмет купівлі-продажу те, що ним не повинно бути в здоровому суспільстві. Це означає, що вони вносять у суспільне буття як порядок, так і елементи хаосу. Але гроші є лише засобом реалізації вольових, розумових зусиль людини. Вони однаково успішно обслуговують як творчі, так і деструктивні людські дії та вчинки. У цій ролі вони творять або руйнують людину як особистість, впливають на формування її індивідуальної системи цінностей, ієрархію її особистих пріоритетів і цілей. Усе залежить від співвідношення розумово-вольових зусиль і грошового інтересу в діяльності людей.

Гроші є продуктом суспільства, його витвором, за який воно має нести відповідальність. Людина мусить навчитись управляти ними.

Термінологічний словник

Філософія економіки – сфера філософського знання про сутність економічного буття людини в багатовекторному полі соціуму й гуманістичному аспекті.

Економіка функціонує у двох значеннях: 1) господарство, сукупність засобів, об'єктів, процесів, які люди використовують для задоволення своїх потреб шляхом створення необхідних благ, умов і засобів існування за допомогою праці; 2) наука про господарство та засоби його ведення, про відносини між людьми в процесі виробництва і споживання, обміну товарами і послугами.

Політична економія – економічне вчення про закономірності виробництва, розподілу й обміну матеріальних життєвих благ суспільстві на різних етапах його історичного розвитку.

Економікс – аналітичне вчення з проблем ефективного використання обмежених виробничих ресурсів (праця, капітал, земля, гроші, підприємницькі здібності, знання), управління ними з метою виробництва

товарів і послуг, досягнення максимального задоволення зростаючих матеріальних потреб людей.

Виробництво – процес, за допомогою якого люди, використовуючи речовини і сили природи та власні сили й здібності, цілеспрямовано створюють матеріальні й духовні цінності, здатні задовольняти їхні життєві потреби.

Суспільне виробництво – процес, завдяки якому люди (суспільство), використовуючи речовини і сили природи, суспільні відносини і соціальні сили, свої духовні багатства та здібності, відтворюють власне й суспільне життя.

Продуктивні сили – засоби виробництва, що створюються суспільством, разом з людьми, що володіють знаннями та навичками до праці, методи та форми організації виробництва.

Предмети праці – це те, на що спрямована діяльність людини, що добувається працею з природи. Речі, які людина споживає, виготовляються з певних матеріалів. Це ліс, нафта, вугілля, руди, глина та інші матеріали.

Знаряддя праці – це все те, що людина використовує у процесі взаємодії між собою та природою, що слугує їй для передачі своїх дій на предмет праці, для полегшення та прискорення цих дій.

Виробничі відносини – відносини між людьми у процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних благ.

Гроші – особливий товар, який є загальним еквівалентом (рівноцінністю) під час обміну товарів, їхньою формою вартості.

Філософія грошей – філософський аналіз системного впливу логіки грошей, грошових відносин на світоглядно-духовний світ людини й суспільства.

Власність – складне динамічне утворення, що виражається в продуктах матеріальної та духовної праці особистості, впливає на загальний стан особистості, визначає принципи та норми її життєдіяльності, забезпечує відповідний рівень соціальних благ у суспільстві, зумовлює відповідну свободу в межах суспільства, надає особистості впевненості у собі.

Економічна інформація – це смислова інформація, тобто така, яка перероблює людську свідомість та реалізується в економічній сфері.

Управління – це функція будь-якої організованої системи, яка спрямована на збереження її якісної визначеності, на підтримку динамічної рівноваги з середовищем та на її розвиток.

Питання для самостійного вивчення

1. Власність як основа розвитку індивідуальності.
2. Економічна діяльність і мораль.

Теми рефератів

1. Людяновимірна сутність економічного життя.
2. Філософсько-світоглядні основи економічної діяльності.
3. Філософські основи бізнесу.
4. Філософія грошей: проблеми та парадигми.
5. Творчість та інновації в управлінській діяльності.
6. Проблема “відчуження” в економічній сфері.
7. Діалектика взаємозв’язку екологічного знання й економічних пріоритетів.
8. НТР як вирішальний фактор розвитку продуктивних сил.
9. Основні соціальні наслідки НТР.
10. Взаємозв’язок науково-технічного прогресу та моральності.
11. Моральний сенс трудової діяльності.

Питання для контролю та самоперевірки знань

1. У чому полягають особливості філософського виміру економічного життя?
2. Які особливості філософського знання дають змогу філософії економіки розглядати господарювання як багатовимірну й суперечливу систему?
3. Охарактеризуйте особливості ідеї самодостатності господарств у вченні Аристотеля?
4. Доведіть, що політична економія є першою науковою формою економічного знання.
5. Охарактеризуйте особливості аналітичного апарата, послуговуючись яким теоретики економіксу здійснюють аналіз поведінки економічного суб’єкта.
6. Доведіть, що потреба людини в індивідуальному відтворенні є найфундаментальнішою.
7. Чи існує відмінність між поняттями “виробництво” і “суспільне виробництво”?
8. Які аргументи ви використали б, переконуючи, що виробництво задає основні параметри суспільства?
9. Виділіть основні структурні елементи (підсистеми) суспільного виробництва.
10. Чим відрізняється філософське розуміння грошей від економічного?
11. Що сприяло становленню грошей як всезагальної цінності?
12. Яка роль праці в життєдіяльності людини і суспільства?
13. Які форми власності ви знаєте?

Проблемні питання та питання для дискусій

1. Існує точка зору, що надмірна математична інтерпретація об'єкта пізнання теоретиками економіксу може перешкодити баченню його економічної природи, спричинити погляд на нього як на віртуальну реальність. Чи ви поділяєте таку думку?
2. Чи ви згодні з судженням, що гроші вносять у суспільне буття як порядок, так і елементи хаосу?
3. Доведіть, чому гроші є абсолютною ідеальністю.
4. У чому діалектична сутність виробничих відносин та продуктивних сил?
5. Як ви розумієте народну мудрість: “Що дешево дається, то мало ціниться”. Аргументуйте свою відповідь.
6. У чому сутність філософсько-економічного образу мислення?
7. Який взаємозв'язок існує між власністю та самоствердженням особистості?
8. Чому гроші є важливим чинником суспільного виробництва?
9. У чому полягає принципова різниця у ставленні до підприємництва православ'я, католицизму, протестантизму, ісламської та буддійської релігій?
10. Проаналізуйте діалектику взаємодії продуктивних сил та виробничих відносин в історії України. Виділіть основні етапи перетворень виробничих відносин та прослідкуйте, як вони пов'язані зі змінами в техніці та технології виробництва.

Тестові завдання

1. Що є основним соціальним мотивом розвитку продуктивних сил суспільства:
 - а) прагнення змінити природу;
 - б) розвиток науки, постійне розширення знань;
 - в) характер виробничих сил;
 - г) економічні інтереси, що впливають з певного ставлення до власності?
2. Яке твердження є правильним:
 - а) спосіб виробництва відбувається на основі взаємодії людини і виробництва;
 - б) спосіб виробництва розвивається на основі розвитку техніки;
 - в) спосіб виробництва розвивається на основі розвитку продуктивних сил та виробничих відносин;
 - г) спосіб виробництва розвивається на основі пануючих виробничих відносин.

3. Виділіть ознаку, яка не відображає сутності праці як специфічної людської діяльності:
 - а) суспільний характер;
 - б) цілеспрямованість;
 - в) використання природи;
 - г) використання знарядь праці.
4. Виділіть з-поміж назв суспільних відносин виробничі:
 - а) між засобами праці і предметами праці;
 - б) між робітниками різних спеціальностей і предметами праці;
 - в) між державою і робітниками;
 - г) між власником заводу і робітниками;
 - г) між державою і власником заводу.
5. Виділіть головну продуктивну силу суспільства:
 - а) знаряддя праці;
 - б) техніка;
 - в) земля;
 - г) людина;
 - г) наука.

Література: основна [2; 3; 5; 11; 12; 16-18; 23; 25; 26; 28-30; 34; 36; 38];
додаткова [8; 9; 16; 28; 51; 56; 58]

Тема 15. Духовна життєдіяльність суспільства

План лекції

1. Сутність духовного життя суспільства.
2. Суспільна свідомість та її рівні.
3. Особливості духовної культури суспільства.

Основні поняття: духовне життя, духовна культура, духовне виробництво, культура, суспільна свідомість, індивідуальна свідомість, цивілізація.

Методичні рекомендації

Ця тема займає своєрідне місце в усьому курсі філософії. До проблем культури, культурного життя звертаються широкі кола суспільства. Сучасна технологія, органічною ланкою якої є складні комп'ютерні системи, передбачає наявність виконавця з високим рівнем культури.

1. Сутність духовного життя суспільства. Духовне життя суспільства – це досить широке поняття, яке включає в себе багатогранні процеси, явища, пов'язані з духовною сферою життєдіяльності людей. Це сукупність ідей, поглядів, почуттів,

уявлень людей, процес їх виробництва, розповсюдження, перетворення суспільних, індивідуальних ідей у внутрішній світ людини.

Слід відмітити, що соціальними суб'єктами духовного життя суспільства, носіями ідеального світу є окремі індивіди, народи, етноси. Основою духовного життя є духовний світ людини – її світоглядні орієнтації і духовні цінності. Але духовний світ окремої людини формується в суспільстві, тому духовне життя є діалектичною єдністю індивідуального і суспільного. Тобто, духовне життя завжди функціонує як індивідуально-суспільне.

Духовне життя суспільства порівняно з індивідуальним світом людини більш повніше, багатогранніше, воно включає в себе найбільш значуще, суттєвіше, цінніше. Але разом з тим духовний світ особистості є надзвичайно важливою умовою формування та розвитку цінностей духовної культури всього суспільства. Потрібно зазначити, що багатогранність духовного життя суспільства містить у собі такі складові:

- 1) духовне виробництво;
- 2) суспільну свідомість;
- 3) духовну культуру.

Духовне виробництво тісно взаємопов'язане з іншими видами суспільного виробництва. Як надзвичайно важлива складова суспільного виробництва, духовне виробництво – це формування духовних потреб і цінностей людей, насамперед суспільної свідомості.

Духовна культура є надзвичайно важливим елементом духовного життя суспільства. Це сукупність форм суспільної свідомості, способів створення і використання духовних цінностей, форм комунікації людей.

Духовна культура – це певна система цінностей, знань, переконань, світоглядних орієнтацій, норм, традицій в органічній єдності з соціальною гуманістично-значущою діяльністю людей.

Духовна культура – це такий спосіб свідомої організації людиною своєї індивідуальної життєдіяльності, яка забезпечує їй самореалізацію і самоздійснення її сутнісних сил. Ступінь розвитку духовної культури визначається ступенем розвитку сутнісних цінностей людини, багатогранністю форм самореалізації її духовного потенціалу, індивідуального самоутвердження.

Слід звернути увагу, що основою індивідуального стилю духовної самореалізації є виявлення і реалізація творчого потенціалу самотності особистості, її національних особливостей,

смісложиттєвих моментів її с об'єктивно-особистісного світогляду та світосприйняття.

2. Суспільна свідомість та її рівні. Суспільна свідомість – сукупність поглядів, уявлень, ідей та теорій, що відображають суспільне буття. Виділяють буденну і теоретичну свідомості. В основу цього поділу покладені відношення свідомості до практики, ступінь її узагальнення, глибина зв'язку з практичними основами життя.

Буденна свідомість вплетена в практику, породжується саме в ній практичним досвідом і є засобом його забезпечення. Вона узагальнює емпірично дане, і в цьому її обмеженість. Буденна свідомість має і свої переваги порівняно з теорією, бо відображає світ таким, яким він є у дійсності, в індивідуальному сприйнятті; відображає суспільно-історичну практику з боку особливостей її конкретного переломлення в долі кожного індивіда. Буденна свідомість не збігається з індивідуальною, її призначенням є обслуговування постійних *життєвих* потреб, життєвих ситуацій, вироблення практичних рецептів для здійснення у конкретних умовах.

Теоретичний рівень суспільної свідомості є найбільш високим рівнем узагальнення дійсності й найрозвинутішою формою організації знання. До теоретичного рівня свідомості належить особлива форма наукового знання – теорія. Теоретична суспільна свідомість узагальнює практику в широких історичних масштабах, є ідеальною програмою її розвитку, вона пов'язана з існуванням категорій.

У суспільній свідомості виділяють два *рівні*: *ідеологію та суспільну психологію*. Матеріальні економічні відносини, соціальні умови існування людей, їх повсякденна діяльність і нагромаджуваний досвід відображаються в людській психіці у вигляді почуттів, настроїв, думок, спонукань, звичок, їх називають суспільною психологією.

Суспільна психологія виникає безпосередньо під впливом певних умов соціального буття людей, їх діяльності. Вона існує не у вигляді узагальненої системи поглядів, а виявляється в емоціях, почуттях, настроях. Ідеї й погляди людей на рівні суспільної психології не мають теоретичного виявлення, вони мають емпіричний характер, інтелектуальні моменти переплітаються з емоційними. Суспільна психологія є частиною буденної свідомості. На формування суспільної свідомості мають вплив психічні риси нації, своєрідність побуту та звичаї.

Якщо суспільна психологія створюється безпосередньо в процесі повсякденної життєдіяльності людей, їхнього взаємного спілкування, то ідеологія виступає як більш або менш чітка система поглядів,

положень, ідей (політичних, філософських, моральних, естетичних, релігійних). Вона ґрунтується на широкому (узагальненому) соціальному досвіді – історичному та сучасному.

Загальні умови соціального середовища, в якому живуть ті чи інші люди, визначають єдність їхніх поглядів, прагнень, що ґрунтуються на єдності їхніх інтересів. Проте навіть за спільності поглядів, світоглядів, думок це загальне виступає в окремих осіб в індивідуальній своєрідності.

Індивідуальна свідомість народжується і вмирає разом з народженням і смертю людини. Вона відбиває неповторні риси її життєвого шляху, виховання. Для індивідуальної свідомості об'єктивне середовище, під впливом якого вона формується, виступає як результат взаємодії макросередовища (суспільного буття), мікросередовища (умов життя соціальної групи), умов особистого життя. Індивідуальна свідомість перебуває під впливом і таких факторів, як рівень розвитку даного індивіда, особистий характер.

У соціальній філософії розрізняють *форми суспільної свідомості* – типи відображення суспільного буття в людській свідомості. Залежно від сфер суспільного життя розрізняють політику, мораль, право, мистецтво, релігію, філософію.

Всі форми суспільної свідомості, а також різні галузі природознавства беруть участь у формуванні світогляду людей. Суспільна й індивідуальна свідомості постійно взаємодіють між собою, взаємно збагачують одна одну. Кожний індивід протягом свого життя через відносини з іншими людьми, шляхом навчання, виховання відчуває вплив суспільної свідомості.

3. Особливості духовної культури суспільства. Найважливіші поняття даної теми такі: “культура” та “цивілізація”; “матеріальна культура”; “духовна культура”. При вивченні першого питання зверніть увагу на те, що “культура” – одне із найбільш поширених філософських понять. Необхідно мати уявлення про походження даного терміна.

Етимологічно термін “культура” походить від латинського *culture* – обробляти, вдосконалювати, покращувати.

Філософія зумовлює розуміння культури як сукупність матеріальних та духовних цінностей, створених людиною. Слід усвідомити, що вчені займають різні позиції у визначенні змісту даного питання. Так, широке розповсюдження у вітчизняній філософії отримав “діяльний” підхід до культури. У його рамках відтворено поняття про культуру як сукупність результатів людської діяльності. Важливо проаналізувати взаємодію культури та природи. Це дасть можливість побачити рухливість кордонів між явищами природи та культури, а також бережливе ставлення до всього комплексу елементів природи.

Культура – результат історичного розвитку людства. У цьому сенсі під категорією “культура” мають на увазі “другу природу”, створену людиною.

Через те, що до сфери культури належать як результати людської діяльності (матеріальні цінності), так і способи та методи самої людської діяльності, то прийнято розрізняти матеріальну та духовну культуру. Зверніть увагу на визначення цих понять.

Особливості культури як суспільно-історичного явища дають можливість зрозуміти, що її творять людські особистості, які належать до певної спільностей, до історичних епох, певного суспільного процесу. Але в становленні та розвитку культури спостерігаються ті самі тенденції, що і в розвитку пізнання та людської особистості. Коли сутність такого явища, як культура, усвідомлюється, тоді культура існує вже як вагомий, впливовий чинник суспільного буття.

Друга частина першого питання стосується походження терміна “цивілізація”. Він з’явився на початку XVIII ст. і походить від латинського “*civilize*” – державний. Слід зазначити, що в поняття “цивілізація” вчені вкладали різне значення. У нашому розумінні цивілізація – такий ступінь у розвитку суспільства, для якого характерний високий рівень розвитку культури й ефективне функціонування у всіх сферах. У працях філософів кінця XIX – початку XX ст., зокрема О. Шпенглера, цивілізація розглядається як своєрідна “старість культури”, період її застою. У поглядах О. Шпенглера знайшли відображення кризові явища, які спостерігались практично у всіх країнах початку XX ст.

Далі слід розкрити діалектику взаємозв’язку культури та цивілізації, сутність якої полягає в тому, що цивілізація – не самоціль, а необхідний базис для культурного прогресу. Розкажіть про взаємовідносини культури та цивілізації в епоху науково-технічної революції.

Завершуючи відповідь на дане питання, зробіть висновки. Один із важливих висновків полягає в тому, що ставлення до природи характеризує значною мірою досягнутий суспільством рівень розвитку культури та накопичений духовний потенціал.

Відповідаючи на друге питання, акцентуйте увагу на соціальній детермінації культури. Проаналізуйте співвідношення категорій “суспільство” та “культура”.

Термінологічний словник

Дух – філософське поняття, що означає нематеріальне начало.

Духовне виробництво – це формування духовних потреб людей, насамперед виробництво суспільної свідомості.

Суспільна свідомість – це сукупність ідеальних форм (понять, суджень, поглядів, почуттів, ідей, уявлень, теорій), які охоплюють і відтворюють суспільне буття.

Духовне життя суспільства – це досить широке поняття, яке містить у собі багатогранні процеси, явища, пов'язані з духовною сферою життєдіяльності людей. Це сукупність ідей, поглядів, почуттів, уявлень людей, процес їх виробництва, розповсюдження, перетворення суспільних, індивідуальних ідей у внутрішній світ людини.

Індивідуальна свідомість – духовний світ конкретної особи, сукупність її думок, почуттів, вольових характеристик, які відбивають особливість індивідуального буття.

Культура – це способи та результати людської діяльності, в яких реалізуються ключові цінності людини.

Цінність – предмети людської діяльності, які мають позитивну значущість для суспільства.

Цивілізація: 1) синонім культури; 2) ступінь суспільного розвитку, який слідує за варварством; 3) замкнений соціально-історичний організм, основою якого є культурні особливості.

Питання для самостійного вивчення

1. Форми суспільної свідомості.
2. Цінності та соціальні орієнтири.
3. Духовний світ людини.

Теми рефератів

1. Духовне виробництво як виробництво свідомості.
2. Духовна культура як елемент духовного життя.
3. Форми суспільної свідомості.
4. Роль ідеології в духовному житті суспільства.
5. Масова свідомість у структурі суспільної свідомості.
6. Рушійні сили розвитку культури.
7. Культура та духовний світ людини.
8. Культура і цивілізація.

Питання для контролю та самоперевірки знань

1. Які основні складові духовного життя суспільства?
2. Що таке духовне виробництво?
3. Які основні елементи структури суспільної свідомості?

4. Як співвідносяться буденна і теоретична свідомість?
5. У чому сутність суспільної психології?
6. Яка роль ідеології в духовному житті суспільства?
7. Які ви знаєте форми суспільної свідомості?
8. Які основні функції духовної культури?
9. Що таке духовна культура?
10. Розкрийте зміст поняття “культура” та визначте його основні складові.
11. Як ви розумієте “історичність” культури?
12. У чому полягає людиномірна сутність культури?
13. Як співвідносяться культура і природа людини?
14. Доведіть, чому саме процес “опредметнення” і “розпредметнення” продуктів людської діяльності самою людиною є ілюстрацією саморуху культури.
15. В якому контексті говорять про дегуманізацію культури як глобальної шкідливості?
16. Яким чином культура детермінуюче впливає на розвиток суспільства?
17. Яка роль культури в житті людини?

Проблемні питання та питання для дискусій

1. Який зміст духовного життя суспільства?
2. Чи може суспільна свідомість бути деструктивною силою суспільного розвитку?
3. У чому сутність діалектичної залежності індивідуальної і суспільної свідомості?
4. Чи завжди теоретична свідомість адекватно відображає суспільне життя?
5. Які негативні наслідки панування в суспільстві офіційної ідеології?
6. У чому сутність ідеології?
7. Роль та місце релігійної свідомості в духовному житті суспільства.
8. У чому сутність менталітету народу?
9. Чи існує прогрес у культурі?
10. Які форми духовної культури ви знаєте?
11. Як ви розумієте вислів: “культура” – це насамперед світ предметів, які нас оточують, мають на собі відбиток людської діяльності, суспільних зв’язків і особливостей у відносинах людини з природним середовищем?
12. Як ви розумієте вислів: “безкультурна людина”?
13. Поясніть зміст висловлення: “духовно багата людина”.
14. Чому людина не може стати нею поза сферою культури?
15. Чи можливий, на вашу думку, регрес культури?

Тестові завдання

1. Виберіть правильне твердження:
 - а) суспільна свідомість – це вся сукупність духовних процесів суспільства;
 - б) суспільна свідомість – це раціональне відображення дійсності;
 - в) суспільна свідомість – це правильне відображення будь-якої реальності людьми.
2. Яка головна особливість ідеології?
 - а) залежність від буття;
 - б) узагальнене вираження класових інтересів;
 - в) можливість збігу з об'єктивною істиною;
 - г) свідомий характер зародження і оформлення у визначену систему.
3. Яке явище не належить до суспільної психології?
 - а) моральні звички і традиції;
 - б) художній смак.
 - в) почуття класової солідарності;
 - г) світогляд особистості.
4. Яке явище належить до ідеології?
 - а) художня чуттєвість;
 - б) юриспруденція;
 - в) патріотизм;
 - г) релігійні почуття.
5. Визначте правильність тверджень:
 - а) цивілізація – етап суспільного розвитку, що приходить на зміну варварству;
 - б) критерієм культури є моральні цінності суспільства;
 - в) релігія є основою і носієм культури;
 - г) духовно багатою особистістю є освічена і вихована людина;
 - д) культура – будь-яка форма існування живих істот, наділених розумом.

Література: основна [2; 3; 5; 11; 12; 16-18; 23; 25; 26; 28-30; 34; 36; 38];
додаткова [8; 9; 16; 30; 51; 56; 58].

ПИТАННЯ ДО ІСПИТУ

Тест 1

Альтернативні тести (можлива відповідь на питання: або “так”, або “ні”, обґрунтування відповіді).

1. Чи є серед філософських систем такі, які не можна визначити ані як матеріалістичні, ані як ідеалістичні?
2. Чи можна агностицизм розглядати як форму ідеалізму?
3. Чи є агностики серед матеріалістів?
4. Чи є серед ідеалістів моністи?
5. Чи може об'єктивний ідеалізм визнавати реальне існування матеріального світу?
6. Чи визнає суб'єктивний ідеалізм існування матеріального світу незалежно від відчуттів і розуму людини?
7. Чи змінювався предмет філософії в історії розвитку філософської думки?
8. Чи була марксистська філософія першою в світі системою матеріалізму?
9. Чи є системи філософії, що ототожнюють матерію і свідомість?
10. Чи може, за Аристотелем, матерія існувати без форми?
11. Чи тотожні філософські поняття “мова” й “мовлення”?
12. Чи існує у мірі суб'єктивна компонента?
13. Чи є загальне в одиничному?
14. Чи тотожні поняття “причинність” і “каузальність”?
15. Чи може необхідне водночас бути випадковим?
16. Чи тотожні поняття “народонаселення” і “суспільство”?
17. Чи тотожні поняття “індивід” і “особистість”?
18. Якщо філософія визначається як наука, чи може така філософія визнавати існування національної філософії?
19. Чи тотожні поняття “культура” і “цивілізація”?
20. Чи є в істині релятивне?
21. Чи є в істині абсолютне?
22. Чи може свобода бути абсолютна?
23. Чи визнає монофізизм людську природу Ісуса Христа?
24. Чи визнає пантеїзм тотожність природи й Бога?
25. Чи визнає апологетика античну філософію?
26. Чи визнає схоластика філософські ідеї Платона та Аристотеля?

27. Чи визнає східний перипатетизм авторитет Аристотеля?
28. Чи погоджуються номіналісти з ученням Платона про ідеї, поняття?
29. Чи погоджуються реалісти з вченням Платона про ідеї, поняття?
30. Чи може об'єкт пізнання існувати без суб'єкта пізнання?

Тест 2

Альтернативні тести (друга версія). Оберіть правильну відповідь і обґрунтуйте її.

1. Особистістю народжуються чи стають?
2. З сучасного погляду на предмет філософії вона є світоглядною наукою чи світоглядом?
3. Що в людській мові сформувалось раніше: поняття якості чи поняття кількості?
4. Що є більш ширшим за змістом – одиничне чи загальне?
5. Що відображає сутність явища, за Кантом, – “річ у собі” чи “річ для нас”?
6. Гегель був представником об'єктивного чи суб'єктивного ідеалізму?
7. Декарт розробив індуктивний чи дедуктивний метод?
8. Світосприйняття належить до релігійного чи філософського відображення світу?
9. Світорозуміння характеризує міфологічне чи філософське відображення світу?
10. Світорозуміння характеризує релігійне чи філософське відображення світу?
11. Марксизм створив формаційний чи культурологічний підхід вивчення історії філософії?
12. Схоластична філософія була теоцентричною чи космоцентричною?
13. Антична філософія була космоцентричною чи антропоцентричною?
14. Філософія Відродження була “техноцентричною” чи антропоцентричною?
15. Що таке суспільний договір: угода між народом і владою чи угода між кількома державами?
16. Що для софістів було головним: досягнення істини чи засіб доказу?
17. Чому віддає перевагу детермінізм: випадковості чи причинності?
18. Чому віддає перевагу індетермінізм: випадковості чи причинності?
19. Апологетика є характеристикою патристики чи схоластики?
20. Хто засновник філософії томізму: Августин чи Аквінат?
21. Що відроджує філософія Відродження: гармонійну людину доби Античності чи політеїзм стародавніх греків?

22. Що характеризує натурфілософію Відродження: геоцентризм чи геліоцентризм?
23. Від чого абстрагувався Макіавеллі: морально-етичних оцінок чи законів?
24. Що може стимулювати людську працю, на думку Мора: примус чи висока мораль?
25. Які якості, на думку Локка, є первинними: смак, звук, колір чи форма, простір, рух, спокій?
26. Які якості, на думку Локка, є вторинними: густина, протяжність, число чи колір, смак, звук?
27. Як можна подолати, на думку Маркса, “відчуження”: шляхом знищення приватної власності чи шляхом підвищення свідомості людей?
28. Що, за Юркевичем, є основою неповторності людини: розум чи серце?
29. На думку Сковороди, світ символів – це Біблія чи логіка?
30. Праця, на думку Лютера, є покликом чи тягарем?

Тест 3

Пошук визначеного поняття (дефінієндума) за його визначенням (дефінієнсом).

1. Що визначається марксистами як об’єктивна реальність, яка дана нам у відчуттях?
2. Що у філософії визначається як єдність сутності та існування?
3. Що у філософії визначається як теорія пізнання?
4. Що у філософії визначається як вчення про світ?
5. Що у філософії визначається як система цінностей і життєвих сенсів?
6. Яка частина філософського знання вивчає загальні підходи до пізнання і розуміння буття?
7. Яка філософська дисципліна осмислює власний шлях, генезу філософії?
8. Яка філософська категорія відображає єдність якості й кількості, межу між якісними змінами?
9. Яка філософська категорія відображає послідовність явищ і процесів?
10. Яка філософська категорія відображає розташування одних предметів біля інших?
11. Яка філософська категорія відображає проблематичність або необов’язковість зв’язків, явищ, подій?

12. Яка філософська категорія відображає обов'язковість, стійкість зв'язків, неминучість явищ і подій?
13. Яка філософська категорія відображає процес переходу до нової якості?
14. Яка філософська категорія відображає полярну спрямованість тенденцій, явищ, процесів, що є взаємовиключними?
15. Яка філософська категорія відображає єдність суттєвих властивостей об'єкта або процесу, що відрізняють їх від інших об'єктів або процесів?
16. Яка філософська категорія визначається як сукупність елементів, що перебувають у певних зв'язках і відношеннях один до одного, створюють певну цілісність?
17. Яку філософську категорію визначають як:
 - а) соціальне організоване виробництво різновиду знання;
 - б) принципово нові й соціально значущі матеріальні та духовні цінності?
18. Що у філософії визначають як образ, адекватний відображуваному об'єкту?
19. Що у філософії визначають як специфічну форму взаємодії суб'єкта й об'єкта?
20. Що у філософії визначають як міру людського у людині?
21. Що у філософії визначають як найвищу форму і результат відображення дійсності?
22. Що у філософії визначають як активну діяльність конкретно-історичного суб'єкта, в ході якої він здійснює матеріальне перетворення об'єкта відповідно до своїх цілей, розвивається і змінюється сам?
23. Що у філософії визначають як діяльність на ґрунті пізнання необхідності?
24. Що у філософії визначають як такий напрям розвитку, що забезпечує більш високий ступінь і потенціал розвитку?
25. Якою філософською категорією позначають такий перехід від старої якості до нової, за якого певні риси старої якості входять у нову якість?
26. Що у філософії визначається як джерело розвитку?
27. Що у філософії визначають як цілеспрямовану діяльність, кінцевою метою якої є істина, розробка моделей, програм, спрямованих на освоєння об'єкта відповідно до потреб суб'єкта?
28. Що у філософії визначають як здійснену можливість?
29. Яка філософська категорія відображає відносність істини?

Тест 4

Виберіть правильну відповідь (зайве вилучіть, поясніть, чому це зроблено).

1. Августин визначав основою світу:
 - а) чотири стихії;
 - б) Бога;
 - в) матерію;
 - г) Ідею.
2. Для ренесансного світогляду був характерний:
 - а) космоцентризм;
 - б) геоцентризм;
 - в) гуманізм;
 - г) антропоцентризм.
3. За Кантом, процес пізнання характеризується:
 - а) пасивністю суб'єкта;
 - б) активністю суб'єкта;
 - в) пізнаванням тільки світу явищ (феноменів);
 - г) пізнаванням тільки світу сутностей (ноуменів).
4. Піфагор та його послідовники шукали першопричинні основи буття у:
 - а) речовинному субстраті світобудови;
 - б) деяких ідеальних сутностях;
 - в) у числах та їх комбінаціях;
 - г) у незмінному конструктивно-розумовому принципі (пануючому "управлінському началі").
5. За Демокритом, основою буття є:
 - а) атоми;
 - б) алейрон;
 - в) порожнеча;
 - г) форма.
6. Філософія екзистенціалізму насамперед зосереджується на проблемах:
 - а) абсурдності буття людини;
 - б) свободи;
 - в) людини на межі буття і небуття;
 - г) творчої діяльності людини.
7. Елементами людського пізнання згідно з ірраціоналізмом є:
 - а) людський розум;
 - б) воля;
 - в) інтуїція;
 - г) фантазія.

8. До основних принципів діалектики належать:
 - а) об'єктивність;
 - б) розвиток;
 - в) зв'язок;
 - г) матеріальність.
9. До історичних типів відтворення населення належать:
 - а) архаїчний;
 - б) середньовічний;
 - в) традиційний;
 - г) сучасний (раціональний).
10. До сфер суспільного життя належать:
 - а) матеріальна;
 - б) духовна;
 - в) біологічна;
 - г) соціально-політична.
11. До форм наукового пізнання належать:
 - а) проблема;
 - б) сумнів;
 - в) гіпотеза;
 - г) теорія.
12. До раціональних філософських систем належать:
 - а) позитивізм;
 - б) діалектичний та історичний матеріалізм;
 - в) екзистенціалізм;
 - г) герменевтика.
13. До ірраціональних філософських систем належать:
 - а) діалектичний та історичний матеріалізм,
 - б) екзистенціалізм;
 - в) неотомізм;
 - г) персоналізм.
14. До основних законів діалектики належать:
 - а) закон детермінації;
 - б) закон заперечення заперечення;
 - в) закон єдності та боротьби протилежностей;
 - г) закон взаємного переходу кількісних та якісних змін.
15. Рівні структури свідомості поділяються на:
 - а) надсвідомість;
 - б) підсвідомість;
 - в) усвідомлення;
 - г) самосвідомість.
16. Усвідомлення містить такі компоненти:

- а) віру;
 - б) цінності;
 - в) знання;
 - г) норми.
17. За відношенням до об'єкта можна виділити такі типи образів:
- а) образ-знання;
 - б) образ-проект,
 - в) образ-химера;
 - г) образ-цінність.
18. Згідно з фаталізмом перебіг історії залежить від:
- а) людини як біологічної істоти;
 - б) факторів, що знаходяться поза людиною;
 - в) від випадкового збігу обставин;
 - г) від людини як соціальної особистості.
19. Згідно з волюнтаризмом перебіг історії залежить:
- а) від кожної особистості;
 - б) від великої особистості;
 - в) від незалежних обставин;
 - г) від природних циклів.
20. До універсальних зв'язків буття належать:
- а) одиничне, загальне, особливе;
 - б) явище й сутність;
 - в) форма і зміст;
 - г) діалектичні закономірності як форма зв'язку.
21. До зв'язків детермінації належать:
- а) причинні зв'язки;
 - б) необхідність і випадковість;
 - в) можливість і дійсність;
 - г) явище й сутність.
22. До структурних зв'язків належать:
- а) частина й ціле;
 - б) форма і зміст;
 - в) одиничне й загальне;
 - г) система, елемент, структура.
23. Юнг називає такі види колективного несвідомого:
- а) дитина;
 - б) батьки;
 - в) дорослі;
 - г) люди похилого віку.
24. Існують, на думку Аристотеля, такі форми правління державою:
- а) монархія;

- б) аристократія;
 - в) бюрократія;
 - г) республіка.
25. За Печчеї, “новий гуманізм” складається з:
- а) почуття національної ідеї;
 - б) почуття глобальності;
 - в) почуття справедливості;
 - г) боротьби за свободу, відмови від будь-якого насильства.
26. Ідеалом буддійського способу життя є:
- а) жебрацтво;
 - б) помірне споживання;
 - в) духовне самовдосконалення;
 - г) матеріальна забезпеченість.
27. Ідеалом протестантського образу життя є:
- а) ставлення до праці як поклику;
 - б) праця ремісника;
 - в) накопичення грошей для поширення виробництва;
 - г) накопичення грошей лише для збагачення.
28. Чи можна, за ісламською концепцією економічної діяльності, одержувати прибуток за рахунок:
- а) торговельної діяльності;
 - б) сільськогосподарської діяльності;
 - в) лихварства;
 - г) військових дій (данина).
29. Усі існуючі методи наукового пізнання можна поділити на:
- а) філософські;
 - б) загальнонаукові;
 - в) специфічні;
 - г) технологічні.
30. Чи включає структура феномену життя, за Шарденом, такі елементи:
- а) переджиття;
 - б) життя;
 - в) смерть;
 - г) наджиття.

Тест 5 Філософські категорії

Підберіть до заданої філософської категорії протилежну та дайте їй визначення.

Задана філософська категорія	Протилежна філософська категорія	Визначення протилежної філософської категорії
Матеріалізм		
Ідеалізм		
Монізм		
Дуалізм		
Монотеїзм		
Політеїзм		
Сенсуалізм		
Раціоналізм		
Емпіризм		
Якість		
Кількість		
Матеріальне буття		
Ідеальне буття		
Одиничне		
Загальне		
Діалектика		
Метафізика		
Сутність		
Явище		
Необхідність		
Випадковість		
Причина		
Наслідок		
Форма		
Зміст		
Можливість		
Дійсність		

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Основна література

1. Алексеев, В. Философия [Текст] : учебник для вузов [Текст] / В. Алексеев, А. В. Панин. – М., 1996.
2. Андрущенко, В. Сучасна соціальна філософія [Текст] / В. Андрущенко, Михальченко. – М. ; К., 1996.
3. Барулин, В. С. Социальная философия [Текст] : учебник / В. С. Барулин. – М., 2000.
4. Блецкан, М. І. Філософія, онтологія, гнесеологія, діалектика [Текст] : курс лекцій / М. І. Блецкан, В. М. Логойде. – Ужгород, 1999.
5. Введение в философию : [Текст] : учебник : в 2 ч. / под ред. И. Т. Фролова. – М., 1990.
6. Головка, Б. А. Філософська антропологія [Текст] / Б. А. Головка. – К., 1997.
7. Горак, А. І. Філософія [Текст] / А. І. Горак. – К., 1998.
8. Горський, В. С. Історія української філософії [Текст] : курс лекцій / В. С. Горський. – К., 1996.
9. Гуревич, С. Основы философии [Текст] : учеб. пособие / С. Гуревич. – М., 2000.
10. Історія філософії України [Текст] : підручник / М. Ф. Тарасенко, М. Ю. Русин та ін. – К., 1994.
11. Канке, В. А. Философия [Текст] / В. А. Канке. – М., 2001.
12. Кондзьолка, В. В. Філософія історії [Текст] / В. В. Кондзьолка. – Львів, 1996.
13. Конституція України [Текст]. – К., 1996.
14. Краткий философский словарь [Текст] / под ред. А. П. Алексеева. – М., 1998.
15. Кульчицький, О. Основы філософії і філософських наук [Текст] / О. Кульчицький. – Львів, 1995.
16. Мир философии. Книга для чтения [Текст] / под ред. И. Т. Фролова. – М., 1991.
17. Мотрич, Н. С. Социальная философия [Текст] : курс лекций / Н. С. Мотрич. – К., 1998.
18. Основы современной философии [Текст] : учеб. для вузов / авторский коллект. – СПб., 2001.
19. Петрушенко В. Л. Філософія [Текст] : курс лекцій / В. Л. Петрушенко. – К., Львів, 2001.

20. Причети, Є. М. Філософія [Текст] : посібник / Є. М. Причети, А. М. Черній, В. Д. Гвоздецький, Л. А. Чекаль. – К., 2001.
21. Проблема человека в Западной философии [Текст]. – М., 1988.
22. Радугин, А. А. Философия [Текст] : курс лекций / А. А. Радугин. – М., 2001.
23. Ручка, А. А. Соціальні цінності і норми [Текст] / А. А. Ручка. – К., 1976.
24. Современная западная философия [Текст] : словарь. – М., 1991.
25. Современная философия [Текст] : словарь и хрестоматия. – Ростов-на-Дону, 1991.
26. Спиркин, А. Г. Философия [Текст] : учебник / А. Г. Спиркин. – М., 2000.
27. Філософія [Текст] : підручник / І. В. Бичко, І. В. Бойченко та ін. – К., 2001.
28. Філософія [Текст] : підручник / под ред. І. Ф. Надольного. – К., 2001.
29. Философия [Текст] : учебник для вузов. – Ростов-на-Дону, 1999.
30. Філософія [Текст] : підручник / за ред. М. І. Горлача, В. Г. Кременя, В. К. Рибалка. – Харків, 2000.
31. Философия [Текст] : учебник / под ред. проф. В. Н. Лавриненко. – 2-е изд. – М., 1998.
32. Философия [Текст] : учеб. пособие. – 2-е изд. / под рук. Ю. В. Осичнюка, В. С. Зубова. – К., 1997.
33. Философская энциклопедия [Текст] : в 5 т. – М., 1970.
34. Философский энциклопедический словарь [Текст]. – М., 1983 ; 1997.
35. Чанишев, А. Н. [Текст] : курс лекций по древней и средневековой философии / А. Н. Чанишев. – М., 1991.
36. Чижевський, Д. Нариси з історії філософії в Україні [Текст] / Д. Чижевський. – К., 1992.
37. Шаповалов, В. Ф. Основы философии [Текст] : учебник для вузов / В. Ф. Шаповалов. – М., 2000.
38. Щекин, Г. В. Социальная философия [Текст] / Г. В. Щекин. – К., 1996.

Додаткова література

1. Антология мировой философии [Текст] : в 4 т. – М., 1969–1975.
2. Асмус, В. Ф. Античная философия [Текст] / В. Ф. Асмус. – М., 2001.
3. Аристотель. Метафизика [Текст] : в 4 т. – М., 1983.
4. Бекон, Ф. Новый органон [Текст] : в 2 т. / Ф. Бекон. – М., 1972. – Т. 2.

5. Бердяев, Н. А. О назначении человека [Текст] / Н. А. Бердяев. – М., 1993.
6. Быстрицкий, Е. К. Бытие человека в культуре [Текст] / Е. К. Быстрицкий. – К., 1992.
7. Библия [Текст]. – К., 2001.
8. Блинников, Л. В. Великие философы [Текст] : словарь-справочник / Л. В. Блинников. – М., 2000.
9. Бутенко, А. П. Диалектика общественного развития [Текст] / А. П. Бутенко, А. А. Шкреба. – К., 1991.
10. Вернадский, В. И. Философские мысли натуралистов [Текст] / В. И. Вернадский. – М., 1988.
11. Гальчинський, А. С. Суперечність реформ [Текст] / А. С. Гальчинський. – К., 2001.
12. Гегель, Ф. Наука логики [Текст] / Ф. Гегель. – М., 1959.
13. Гегель, Ф. Философия истории [Текст] / Ф. Гегель. – СПб., 1993.
14. Гельвеций, К. О человеке [Текст] : соч. : в 2 т. / К. Гельвеций. – М., 1974.
15. Герасимчук, А. А. Філософські основи менеджменту [Текст] : курс лекцій / А. А. Герасимчук. – К., 1992.
16. Гердер, И. Г. Идеи к истории философии человечества [Текст] / И. Г. Гердер. – М., 1977.
17. Грушевський, М. С. Хто такі українці і чого вони хочуть [Текст] / М. С. Грушевський. – К., 1991.
18. Гулига, А. В. Немецкая классическая философия [Текст] / А. В. Гулига. – М., 1986.
19. Декарт, Р. Рассуждение о методе [Текст] : соч. : в 2 т. / Р. Декарт. – М., 1989. – Т. 1.
20. Доброхотов, А. А. Категории бытия в классической западноевропейской философии [Текст] / А. А. Доброхотов. – М., 1986.
21. Енгельс, Ф. Диалектика природы [Текст] : твори / К. Маркс, Ф. Енгельс. – Т. 20.
22. Забужко, О. Філософія української ідеї та європейський контекст [Текст] / О. Забужко. – К., 1992.
23. Зотов, А. Ф. Современная западная философия [Текст] : учебник / А. Ф. Зотов. – М., 2001.
24. Ильин, В. В. Теория познания. Эпистемология [Текст] / В. В. Ильин. – М., 1994.
25. Ильенко, Э. В. Философия и культура [Текст] / Э. В. Ильенко. – М., 1991.

26. История диалектики. Немецкая классическая философия [Текст]. – М., 1978.
27. Камю, А. Бунтующий человек [Текст] / А. Камю. – М., 1990.
28. Кант, И. Критика чистого разума [Текст].
29. Кант, И. Пролегомены [Текст] : соч.: в 6 т. / И. Кант. – М., 1965. – Т. 4.
30. Колінгвуд, Р. Дж. Ідея історії [Текст] / Р. Дж. Колінгвуд. – М., 1991.
31. Копнин, П. В. Диалектика, логика, наука [Текст] / П. В. Копнин. – М., 1973.
32. Коран [Текст]. – М., 1997.
33. Крымский, С. Б. и др. Эпистемология культуры [Текст] / С. Б. Крымский и др. – К., 1993.
34. Кузнецов, В. Н. Французский материализм XVII в. [Текст] / В. Н. Кузнецов Н. – М., 1991.
35. Культура, человек и картина мира [Текст]. – М., 1987.
36. Лекторский, В. А. Субъект, объект, познание [Текст] / В. А. Лекторский. – М., 1980.
37. Ленін, В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм [Текст] : повн. збір. творів / В. І. Ленін. – М., 1989. – Т. 18.
38. Леонтьев, А. Н. Деятельность, сознание, личность [Текст] / А. Н. Леонтьев. – М., 1977.
39. Лук'янець, В. С. Філософський постмодерн [Текст] / В. С. Лук'янець, О. М. Соболев. – К., 1998.
40. Лукьянов, А. Е. Становление философии на Востоке [Текст] / А. Е. Лукьянов. – М., 1987.
41. Мамардашвили, М. К. Как я понимаю философию? [Текст] / М. К. Мамардашвили. – М., 1991.
42. Маркс, К. Тезисы о Фейербахе [Текст] : соч. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М., 1970. – Т. 3.
43. Методичні вказівки для самостійної роботи студентів з курсу філософії [Текст]. – К., 1995.
44. Морен, Б. Втрачена парадигма. Природа людини [Текст] / Б. Морен. – К., 1995.
45. Ницше, Ф. [Текст] : соч. : в 2 т. – М., 1990. – Т. 2.
46. Ортега-и-Гассет, Х. Что такое философия? [Текст] / Х. Ортега-и-Гассет. – М., 1991.
47. Пролеев, В. С. Духовность и бытие человека [Текст] / В. С. Пролеев. – К., 1992.
48. Сартр, Ж.-П. Стена [Текст] / Ж.-П. Сартр. – М., 1991.
49. Современные зарубежные теории познания [Текст]. – М., 1992.

50. Сорокин, П. Человек, цивилизация, общество [Текст] / П. Сорокин. – М., 1991.
51. Спиркин, А. Г. Сознание и самосознание [Текст] / А. Г. Спиркин. – М., 1972.
52. Соловьев, В. С. Чтение о Богочеловечестве. Русская идея [Текст] / В. С. Соловьев. – М., 1989.
53. Тейяр де Шарден, П. Феномен человека [Текст] / П. Тейяр де Шарден. – М., 1988.
54. Фейербах, Л. Сущность христианства [Текст] : избранные философские произведения / Л. Фейербах. – М., 1955. – Т. 1.
55. Философия. Религия. Культура [Текст] / Критический анализ современной буржуазной философии. – К., 1993.
56. Философия истории [Текст] : Антология. – М., 1995.
57. Фихте, И. Назначение человека [Текст] / И. Фихте. – Минск, 1997.
58. Франк, С. Л. Смысл жизни [Текст] / С. Л. Франк. Духовные основы общества. – М., 1992.
59. Фрейд, З. Введение в психоанализ [Текст] : лекции / З. Фрейд. – М., 1990.
60. Фромм, Э. Бегство от свободы [Текст] / Э. Фромм. – М., 1990.
61. Хайдеггер, М. Время и бытие [Текст] / М. Хайдеггер. – М., 1993.
62. Чаадаев, П. А. Философские письма [Текст] / П. А. Чаадаев. – М., 1989.
63. Чорний, А. Онтологія духовності [Текст] / А. Чорний. – К., 1996.
64. Швырев, В. С. Научное познание как деятельность [Текст] / В. С. Швырев. – М., 1988.
65. Шевченко, В. І. Концепція пізнання в українській філософії [Текст] / В. І. Шевченко. – К., 1993.
66. Ясперс, К. Смысл и назначение истории [Текст] / К. Ясперс. – М., 1991.

Навчальне видання

ФІЛОСОФІЯ

Частина 2

Історія світової та української філософії

Навчально-методичний посібник
для самостійного вивчення дисципліни

У 2 частинах

Укладач

Бойко Ольга Петрівна

Редактор *Г.М. Нужненко*

Технічне редагування *І.О. Кругляк*

Комп'ютерна верстка *Н.А. Височанська*

Підписано до друку 08.05.2009. Формат 60x90/16. Гарнітура Times.
Обл.-вид. арк. 6,02. Умов. друк. арк. 7,25. Тираж 30 пр. Зам. № 887

Державний вищий навчальний заклад
“Українська академія банківської справи Національного банку України”
40030, м. Суми, вул. Петропавлівська, 57
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції: серія ДК № 3160 від 10.04.2008

Надруковано на обладнанні Державного вищого навчального закладу
“Українська академія банківської справи Національного банку України”
40030, м. Суми, вул. Петропавлівська, 57